

**ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN
SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI**

Selçuk ÇEVİK

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ
2015**

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Selçuk ÇEVİK

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ**

ERZURUM - 2015

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

18.12.2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Ortaçağda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Yapısı" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Selçuk ÇEVİK

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Savaş Eğilmez danışmanlığında, Selçuk Çevik tarafından hazırlanan bu çalışma 18 / 12 / 2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBULUT

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. KAYNAKLAR.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇINDAN XV. YÜZYILA KADARKİ KIRGIZLARIN KISA SİYASİ TARİHİ

1.1. BAŞLANGIÇTAN XV. YÜZYILA KADARKİ KIRGIZİSTAN TARİHİ	5
1.2. BAŞLANGIÇTAN XV. YÜZYILA KADARKİ KIRGIZ TARİHİ	10
1.2.1 Hun Devri Kırgız Tarihi	10
1.2.2 Yenisey Kırgız Kağanlığı ve Göktürkler.....	12
1.2.3. Büyük Kırgız Devleti	15
1.2.4 Cengiz ve Oğulları Devrinde Kırgızlar	19
1.2.5 Kırgızların, Günümüz Kırgız Cumhuriyeti Topraklarına Yerleşmesi.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN KÜLTÜREL DURUMU VE GÜNLÜK HAYATI

2.1. ORTAÇAĞ KIRGIZLARININ İDARİ VE SOSYAL YAPISI	26
2.1.1. Ortaçağ Kırgızlarının Kullandıkları Bazı Unvanlar	30
2.1.2 Kırgız Kıştımları.....	33
2.2. KIRGIZLARDA AİLE ve EVLİLİK.....	35
2.3. KIRGIZLARDA DİL VE YAZI.....	39
2.4. ORTAÇAĞ KIRGIZLARINDA EĞİTİM	42
2.5. KIRGIZLARDA MÜZİK.....	43
2.6. KIRGIZLARDA TAKVİM (CİL SÜRÜÜ)	45
2.7. KIRGIZLARDA SANAT	48
2.8. KIRGIZLARDA ŞEHİR	50
2.9. KIRGIZLARDA ÇADIR	51

2.10. KIRGIZLARDA YEMEK KÜLTÜRÜ	52
2.11. KIRGIZLARDA GİYİM KUŞAM.....	54
2.11.1 Kırgız Kalpağı	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN EKONOMİK DURUMU

3.1. KIRGIZLARDA HAYVANCILIK	58
3.1.1. Kırgızlarda At.....	62
3.2. KIRGIZLARDA AVCILIK	67
3.3. KIRGIZLARDA ÇİFTÇİLİK	70

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN DİN VE İNANÇLARI

4.1. KIRGIZLARDA SEMAVİ DİNLER	74
4.1.1. Kırgızlarda İslam Dini.....	74
4.1.2 Kırgızlarda Hristiyanlık.....	75
4.2. KIRGIZLARDA DİĞER DİNLER.....	77
4.2.1 Kırgızlarda Mani Dini	77
4.2.2. Kırgızlarda Budizm	78
4.2.3. Kırgızlarda Gök Tanrı Dini	80
4.2.4. Kırgızlarda Şamanizm.....	81
4.3. KIRGIZLARDA BAZI İNANIŞLAR	83
4.3.1 Kırgızlarda Kurban.....	87
4.4. KIRGIZLARDA ÖLÜM ve ÖLÜ GÖMME MERASİMİ.....	88
SONUÇ.....	93

KAYNAKÇA	95
-----------------------	-----------

EKLER.....	108
-------------------	------------

EK 1. Eski Kırgız Toplumunun Sosyal Sınıflandırılması	108
---	-----

EK 2. IX. Yüzyıl Kırgız Kağanlığı.....	109
--	-----

ÖZGEÇMİŞ.....	110
----------------------	------------

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Selçuk ÇEVİK

Tez Yöneticisi: Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

2015, 110 sayfa

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Danışman)

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBULUT

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ

Bu tezin amacı, en eski Türk halklarından olan Ortaçağdaki Kırgızların sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymaktır. Önce, Kırgızların başlangıçtan XV. yüzyıla kadarki siyasi tarihinden kısaca bahsedildi. Daha sonra ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyabilmek için, onların kültürü, ekonomisi, din ve inanışları ayrı bölümler halinde incelendi.

Kırgızların ortaçağdaki sosyal ve ekonomik yapısı, o devirlerde yaşayan diğer Türk halk ve devletleri ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Ortaçağ Kırgızları ailelerine büyük önem atfetmiş, runik yazıyı ve Türkçe'yi faal kullanmış, devrin yüksek kültürlü halklarından biri olarak yaşamışlardır. Konargöçer yaşam tarzı Kırgızların hayvancılık ağırlıklı ekonomiye sahip olmasına neden olmakla birlikte, Kırgızlar çiftçilikle de uğraşmış, ticaret ve zanatta çevresine ün salmayı başarmıştır. Gök Tanrı dinine inanan ortaçağ Kırgızları, çeşitli dinlerden de haberdar olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ Kırgızları, Kırgızlar Ekonomisi, Kırgız Kültürü, Kırgızlarda Din ve İnanç

ABSTRACT

MASTER THESIS

**SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE
MIDDLE AGES**

Selcuk CEVIK

Advisor: Asst. Assoc. Dr. Savas EGİLMEZ

2015, Page: 110

Jury: Asst. Assoc. Dr. Savas EGİLMEZ (Advisor)

Jury: Asst. Assoc. Dr. Ugur AKBULUT

Jury: Asst. Assoc. Dr. Recai KIZILTUNC

The purpose of this thesis is to study the social and economic structure of the ancient Turkish peoples - the Kyrgyz in the Middle Ages. At the beginning, the political history of the Kyrgyz, which lasted until the 15th century, is described. Further, the culture, economy, confession and religion, separated in several sections is reviewed for the purpose of studying the medieval social and economic structure of the Kyrgyz people.

The social and economic structure of the Kyrgyz people in the Middle Ages shows its considerable similarity with the structures of the other Turkish peoples and states, living in that period. The Kyrgyz people of the Middle Ages attached great importance to the family; they actively used the runic writing and Turkish language. They lived, as one of the most highly cultured nations of that period. Given that their lifestyle was nomadic, Kyrgyz economy mainly consisted in livestock breeding. Additionally, the Kyrgyz economy was glorified by agriculture, trade and crafts. The Kyrgyz people of the Middle Ages believed in the "Sky God", and were aware of other different confessions.

Keywords: Kyrgyz people of the Middle Ages, Kyrgyz economy, Kyrgyz culture, Kyrgyz confession and religion

KISALTMALAR DİZİNİ

A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
AN Kirg SSR	: Akademi Nauk Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki (Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi)
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz	: bakınız
c.	: cilt
Çev.	: Çeviren
HakNİİYaLİ	: Hakasskiy Nauçno-İssledovatelskiy İnstitut Yazıka, Literaturı i İstorii (Hakas Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırma Enstitüsü)
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
KSİİMK	: Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturu (Tarih Enstitüsü Maddi Kültür Bildirileri)
KTMÜ	: Kırgız Türk Manas Üniversitesi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MGU	: Moskovskiy Gosudarstvennyıy Universitet (Moskova Devlet Üniversitesi)
s.	: sayfa
SPb.	: Saint Petersburg
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
vs.	: ve saire
Yay.	: Yayını
Yy.	: yüzyıllar

ÖNSÖZ

Kök Türkçe yazıtlarda adı geçen Türk boyları içerisinde, tarihleri çok eskiye dayanan, Çin ve Arap kaynaklarında bahsi geçen Kırgızlar, milattan önceki adlarını günümüze kadar muhafaza edebilen yegane Türk boyudur. Sadece bu hususiyeti ile dahi, diğer ortaçağ Türk devletlerinden daha öncelikli bilinmeyi ve daha fazla araştırılmayı çoktan hak etmiştir. Ancak, kaynaklarının sınırlı ve çeşitli olmasının yanı sıra, oldukça karmaşık ve çözülmesi gereken meselelerle dolu olmasından olsa gerek, üzerinde yeterince araştırma yapılmadığı gibi, sosyo-ekonomik tarihini bir bütün halinde ele alarak derinlemesine inceleyen eserler de çok azdır.

“Ortaçağda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Yapısı” konulu çalışmamız Giriş, dört bölüm ve Sonuç halinde düzenlenmiştir. Tezimizin Giriş bölümünde kaynaklar tanıtıldı.

“Ortaçağ Kırgızlarının Sosyo-Ekonomik Yapısını ortaya koyabilmek için, öncelikle Kırgızistan’ın ve Kırgızların başlangıcından XV. yüzyıla kadarki kısa tarihini birinci bölümde ele aldık. Eski Kırgızların yaşadıkları toprakları, ilişki kurdukları halklar ve hanlıkları, batıya yaptıkları göçleri bu bölümde özetledik.

Tezimizin ana konusu olan Kırgızların ortaçağlardaki sosyo-ekonomik yapısını üç ayrı bölümde inceledik. Ortaçağ Kırgızlarının idari ve sosyal yapısı, kültürel durumu, günlük yaşamı, aile yapısı, dili, yazısı ve sanatını ikinci bölümde ayrı ayrı alt bölümler şeklinde inceledik.

Tezimizin üçüncü bölümünde ortaçağ Kırgızlarının ekonomik durumunu ele aldık. Ortaçağ Kırgızlarının genel olarak hayvancılıkla uğraştıklarına ve atlara çok önem verdiklerine şahit olduk. Hayvancılığın yanı sıra ortaçağ Kırgızlarında avcılık, çiftçilik, ticaret ve zanaatkarlığın da geliştiğini söyleyebiliriz.

Son bölüm olan tezimizin dördüncü bölümünde ortaçağ Kırgızlarının din ve inançları üzerinde durduk. Ortaçağ Kırgızlarının arasında yaygın olan semavi ve diğer dinler hakkında bilgi verdik. Onların Gök Tanrı dinine inandıklarını ve Şamanizm’in de yaygın olduğunu gördük. Ortaçağ Kırgızlarının bazı inanışları hakkında da bilgiler verdik. Dördüncü bölümün sonunda Kırgızlarda ölüm ve ölü gömme merasimleri hakkında bahsettik.

Öncelikle yüksek lisans eğitimimde desteklerini gördüğüm Tarih Bölümü'ndeki değerli hocalarıma tek tek teşekkür ederim. Tez çalışmam sırasında bilgilerine ve tecrübelerine başvurduğum kaynak kişilere, tez yazımı sırasında desteklerini esirgemeyen Kırgız arkadaşım sevgili Abdrasul İsakov'a, konunun tespit edilmesinden çalışmanın tamamlanmasına kadar geçen süreçte bilgisi, tecrübesi ve en önemlisi bitmek bilmez sabrıyla beni yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen değerli danışman Hocam, Yar. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Saygılarımla.

Erzurum - 2015

Selçuk ÇEVİK

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR

Ortaçağda Kırgızların Sosyol ve Ekonomik Yapısı konusu, pek fazla araştırılmış değildir. XX. yüzyılın 50-70'li yıllarında Ortaçağ Kırgız tarihini araştıran bilim adamları, eserlerinin sonlarına doğru Kırgızların sosyo-ekonomik yapısı hakkında kısaca bilgi vermeye çalışmışlardır. Gerek Kırgızların ortaçağlarda Merkezi Asya'nın geniş topraklarında konargöçer olarak yaşamaları, gerek kaynak sıkıntısı, gerekse ortaçağ Kırgız tarihi hakkında fazla araştırmaların olmaması, tarihçilerin bu konularda ayrıntılı çalışmalar yapmalarına mani olmuştur. Zamanında Barthold'un,¹ Abramzon'un,² Kiselev'in³ ve Kızlasov'un⁴ yaptığı çalışmalarda, ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısı hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.

1973 yılında Kırgızların ve Kırgızistan'ın tarihi ile ilgili bilgiler içeren kapsamlı bir ortak çalışma yayımlanmıştır.⁵ Biz bu çalışmamızda, 2002-2003 yılında Kırgız Türk Manas Üniversitesi tarafından yayımlanan aynı eserin, eklemeler yapılmış yeni baskısından yararlandık.⁶ Böylece ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili çalışma yapmak için tarihi kaynakları bir arada bulduran eser ortaya çıkmış oldu. O yıllarda Tanrı Dağı Kırgızları ile Yenisey Kırgızlarının aynı halk olduğu da bilim dünyasında genel olarak kabul görmeye başlamış ve bu durum, ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısının nasıl olduğuna dair görüşlerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. 1984 yılında yayımlanan *Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi* eserinin birinci cildi⁷ ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısına ışık tutan bir başka önemli çalışma olmuştur. Son yıllarda genelde Kırgız tarihi, özelde ortaçağ Kırgız tarihi ile ilgili pek çok çalışma yayımlanmasına karşılık, *Ortaçağ Kırgızlarının Sosyo-Ekonomik Yapısı* konusunda ayrıntılı çalışmalar yapılmış değildir. Şimdi de Türkiye'de bu konuda nelerin yazılıp çizildiğine kısaca göz atalım.

¹ V. V. Barthold, *Soçineniya*, c. II, Vostochnaya Literatura Yay., Moskva 1963.

² S. M., Abramzon, "Kırgızı", *Narodi Sredney Azii i Kazahstana*, c. II, Kırgızstan Yay., Moskova 1963.

³ S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, Moskova 1951.

⁴ L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Srednyye Veka*, MGU Yay., Moskova 1969.

⁵ V. A. Romodin (Edit.), *Materialı Po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Nauka Yay., Moskva 1973.

⁶ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, 2 cilt, KTMÜ Yay., Bişkek 2002-2003.

⁷ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, c. I, Kırgızstan Yay., Frunze 1984.

Sadece ortaçağ Kırgız tarihi değil, genel olarak Kırgız tarihi Türkiye’de son 25 yıldır daha iyi biliniyor. Türkiye’de 1990 yılına kadar Nadir Devlet’in dediği gibi, “Ders kitaplarında Kırgızlarla ilgili bilgiler genelde negatif olup orta eğitimde tahsil görenler Kırgızları, Uygur Devleti’ni yıkmış bir Türk kavmi olarak öğrenegelmişlerdir”.⁸ Son 25 yılda Kırgız tarihi ile ilgili Türkiye’de pek çok yayın yapılmasına karşılık,⁹ bizim konumuz ile ilgili pek fazla çalışma yapılmamıştır. Gerek Kırgızların, gerek Hakasların sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili çalışmaların çoğu XVII-XX. yüzyılları kapsamaktadır.¹⁰ Ulusal Tez Merkezi’nde bulunan Erhan Yoska’nın *Yenisey Kırgızları: Başlangıçtan Orta Zamanlara Kadar* adlı doktora çalışmasını, yazar tarafından getirilmiş kısıtlama yüzünden, görme imkanımız olmadı.¹¹ Ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili zamanında Bahaeddin Ögel’in¹² o devrin şartlarına göre küçümsenilemeyecek derecedeki bilgileri Türkçe olarak eserlerinde verdiğini belirtmeliyiz.

Tez çalışmamızı hazırlarken, Türk, Çin ve Arap kaynaklarındaki Kırgızlar ile ilgili tarihi bilgilerden yararlandık. Tarihi öz kaynağımız olarak bilinen runik yazıtlarından istifade ederken, Yenisey runik yazıtları hakkında kapsamlı çalışmalara imza atmış, ünlü türkolog Sergey Malov’un çalışmalarından yararlandık.¹³ Yenisey runik yazıtlarının Yenisey Kırgızları tarafından taşlara kazıtılmış olması münasebetiyle bunlardan azami düzeyde faydalanmaya çalıştık.

⁸ Nadir Devlet, “Türkiye’de Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmalarında Kırgızistan ve Manas Destanı”, *Manas 1000 Bişkek Bildirileri (26- 31 Ağustos 1995)*, Ankara 1997, 83.

⁹ Abd Rasul İsakov, “Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi ile İlgili Türkiye’de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (1910-2009)”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Yıl: 5, Sayı: 9, Ankara: USAK Yay., 2010, 101-131.

¹⁰ Hüsamettin Yıldırım, *Kırgızistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı: (XX. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Tamara Kabılbekova, *XVI-XVII. Yüzyıllardaki Kırgızistan’ın Siyasi, Ekonomik ve Kültür Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Muhammed Emin Yazı, *Çarlık Döneminde Kırgızlar (1852- 1917)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007; Ali Toraman, *1876-1916 Rus Sömürgeciliği Döneminde (Çarlık Dönemi) Kırgızların Sosyal ve Kültürel Hayatları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2014; Özür Aslışen, *Yeni ve Yakınçağ’da Hakasların Siyasi ve Kültürel Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sakarya 2006; Esra Çavdar, *Hakasya Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Edirne 2010.

¹¹ Erhan Yoska, *Yenisey Kırgızları: Başlangıçtan Orta Zamanlara Kadar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Kayseri 2011.

¹² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I-VI, Ankara 1979, 1991, 2000; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, Ankara 2003; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Ankara 1981.

¹³ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951; S. E. Malov, *Eniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952.

Ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili bir başka önemli kaynak, Çin tarihi vesikalarıdır. Ortaçağ Kırgızları ile ilgili en çok bilgi, Çin kaynaklarında verilmektedir. Yenisey Kırgızlarının 840 yılında Uygurları yenip bozkıra hakim olmaları, Çin kaynaklarında Kırgızlar hakkındaki bilgilerin artmasına sebep olmuştur. Çin kaynaklarındaki bu bilgilerin Rusça, Kırgızca ve Türkçe tercümelerinden istifade ettik. Daha önce sözünü ettiğimiz Kırgız Türk Manas Üniversitesi tarafından Kırgızca yayımlanan *Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi Kaynakları* eserinin ikinci cildinde, Çin kaynaklarında geçen Kırgızlar ile ilgili bilgiler verilmiştir.¹⁴ Ayrıca, ünlü sinolog Biçurin'in¹⁵ Rusça, Eberhard¹⁶ ve Taşağıl'ın¹⁷ Türkçe çalışmalarından da faydalandık.

Ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili bilgileri, Arap seyyahlarının çalışmalarında da görmek mümkündür. Arap gezginlerinin tamamı Kırgızları görmemelerine karşılık, Arapça ve Farsça kaynaklardaki ortaçağ Kırgızları ile ilgili bilgileri tarihi eserlerinde birbirlerine naklederek, günümüze kadar ulaşmışmasını sağlamışlardır. Arap seyyahlarının ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili yazdıklarından faydalanırken, *Kırgızların ve Kırgızistan'ın Tarihi Kaynakları* eserinin birinci cildinden,¹⁸ Ramazan Şeşen'in eserinden¹⁹ ve Eşref Buharalı'nın doktora tezinden²⁰ istifade ettik. Ortaçağ tarihi uzmanı, ünlü Kırgız bilim adamı Ömürkul Karayev'in çalışmaları da Arap seyyahlarının bilgilerini yorumlamada imdadımıza yetişti, tez çalışmamıza ışık tuttu.²¹

Tarihi bilgiler tek başına ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısını açıklamak için yetersiz kalırdı. Onun için, Yenisey Kırgızları hakkında arkeolojik araştırmalar yapan Rus bilim adamları Evtyuhova,²² Kiselev,²³ Graç, Savinov²⁴ ve

¹⁴ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, c. 2, Bişkek 2003.

¹⁵ N. Ya. Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnom Sostayanii*, SPb. 1829; N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, c. I, Moskva- Leningrad 1950.

¹⁶ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1996.

¹⁷ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre, Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004.

¹⁸ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, c. 1, Bişkek 2001.

¹⁹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.

²⁰ Eşref Buharalı, *İslam Kaynaklarına Göre M.S. IX-XI. Yüzyıllardaki Orta Asya Türk Kavimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1985.

²¹ Ömürkul Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, Bişkek 1994; Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.

²² L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskiye Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948.

²³ Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, 1951.

²⁴ D. G. Savinov, "Vladieniye Tsigu Drevnetyurkskih Genealogičeskih Predaniy i Taştıkskaya Kul'tura", *İstoriiko-Kul'turniye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*, Abakan 1988, 64-74; D. G. Savinov, A. D. Graç, D.

Hudyakov'un²⁵ çalışmalarından yararlandık. Arkeolojik bilgi ve bulgular pek çok konunun aydınlanmasında yardımcı oldu.

Hakas bilim adamları karı-koca Butanayevlerin Yenisey Kırgızları ile ilgili çalışmaları²⁶ ve Butanayev ile Hudyakov'un Yenisey Kırgızları Tarihi çalışması²⁷ sık sık başvurduğumuz araştırma eserleri arasında olduğunu söyleyebiliriz. Mustafa Erdem'in Kırgızların dini ve sosyal yapısı ile ilgili yorum ve bilgileri de bize oldukça faydalı oldu.²⁸

Tezimizi yazarken Abdrasul İsakov'un,²⁹ Mayramgül Dıykanbayeva³⁰ ve Kemal Polat'ın³¹ doktora çalışmalarından, ilgili bölümlerde yararlandık.

G. Savinov, G. V. Dlujnevskaia, *Eniseyskiye Kırgızı v Tsentre Tuvi (Eyliġ Hem III Kak İstoġnik Po Srednevekovoy İstorii Tuvi)*, Fundamento-Press Yay., Moskova 1998.

²⁵ Yu Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Bişkek 1995; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Tabate*, Novosibirsk 1982; Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı v Vostoġnom Turkestane*, Kırgızstan Yay., Bişkek 1996.

²⁶ V. Ya. Butanayev, *Hooray As-Tamahtarı*, Abakan: Hakasiya, 1994; V. Ya. Butanayev, V., İ. Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, İstanbul 2007; V. Ya. Butanaev, "Moġol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", *Türkler*, Ankara 2002, II, 405-411.

²⁷ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000.

²⁸ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, Ankara 2005.

²⁹ Abdrasul İsakov, *Kırgız-Moġol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.

³⁰ Mayramgül Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.

³¹ K. Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Ankara 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇINDAN XV. YÜZYILA KADARKİ KIRGIZLARIN KISA SİYASİ TARİHİ

1.1. BAŞLANGIÇTAN XV. YÜZYILA KADARKİ KIRGIZİSTAN TARİHİ

Ortaçağlara kadarki Kırgız tarihinin iyi anlaşılabilmesi için tarihçiler bu konuları, Kırgız tarihi ve Kırgızistan tarihi adları altında iki alt bölüme ayırarak işlerler. Kırgızistan’da yayımlanan tarih kitapları, genelde, “Erken Dönem Kırgızistan Tarihi” bölümü ile başlıyor. Çünkü konargöçer Kırgızlar, günümüz Kırgız Cumhuriyeti sınırları içine, tarihin çeşitli yüzyıllarında, doğudan göç ederek yerleşmiştir. Fakat bu durum, Kırgızların günümüz Kırgızistan topraklarına yabancı olduğu anlamına gelmemelidir. İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi, Kırgızlar Hun devrinden itibaren günümüz Kırgızistan’ın hemen yanı başındaki Doğu Türkistan topraklarında ve Merkezi Asya’nın geniş alanlarında yaşamışlardır. Günümüz Kırgızistan toprakları da zaten Sakalardan itibaren Türk yurdudur. Bundan ötürü, Kırgız tarihini anlatırken, günümüz Kırgızistan tarihinin erken dönemlerden XV. yüzyıla kadarki kısa tarihini özet şekilde anlatmada yarar vardır.

Tarih ders kitaplarına konu olan Kırgız Cumhuriyeti, Orta Asya’nın büyük iki dağ sistemleri Tanrı Dağ ve Pamir Dağı arasında bulunmaktadır. Ülkenin toprağı toplam, 198,5 bin km olmak üzere, doğudan batıya 900 km, kuzeyden güneye 425 km.dir. Orta Asya’nın göbeğinde bulunan Kırgızistan, tarihten günümüze birçok devletin kurulduğu ve o devletlerin merkezlerinin bulunduğu bir yerdir. Doğu ile batıyı birleştiren İpek Yolu da Kırgızistan üzerinden geçmekteydi. Tarih boyunca çeşitli medeniyetleri içine barındıran bu ülke, Orta Asya’da gerçekleşen önemli tarihi olayların da her zaman merkezinde olmuştur.

Kırgızistan en eski devirlerden beri insanların yaşadıkları bir bölgedir. İlk insan kalıntıları paleolit devrine aittir. Tanrı Dağı, Isık Göl ve Fergana vadisinde insanın kullandığı ilk aletlere rastlanmıştır. İlk insanların bu bölgede yaşadıkları, Çüy vadisinde, Batken yöresinde, Alay ilçesi ve Isık Göl bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik

kazılarda bulunan balta, bıçak gibi günlük kullanım aletlerinin bulunmasıyla kanıtlanmıştır.³²

Taşkömür ilçesinin Soh köyünde ve Narın bölgesinin Çatır Göl yöresinde mezolit devrine ait kalıntılar bulunmuştur. Neolit devrinde ise insanların bölgede tarımcılık ve hayvancılık yaptıkları bilinmektedir. Bu dönem ile ilgili aletler ve eşya parçaları Bişkek şehrinde, Tokmok³³ şehri yakınlarında Merkezi Tanrı Dağı bölgesinde ortaya çıkmıştır.³⁴

M.Ö. beş bin yıllarında Orta Asya'da bakır işletmeciliğinin geliştiğini görmekteyiz. Kırgızistan'ın Oş,³⁵ Calal Abad bölgelerinde bakır kalıntıları bulunmuştur. Bakır eşyalarının dayanaksızlığı onun kalay ile bileşimini sağlamış ve böylece bronz dönemi başlamıştır.

Bronz devrinde Orta Asya'da hayvancılık ve ziraatla uğraşan "Andronov" ve ziraatla uğraşan "Çust" medeniyeti ortaya çıkmıştır.³⁶ Günümüz Kırgızistan topraklarında bu iki medeniyetin de temsilcileri yaşamışlardır. Fergana vadisinin doğusunda "Çust", Kırgızistan'ın kuzeyinde "Andronov" medeniyetinin kalıntıları bulunmuştur.³⁷

Türklerin ataları sayılan Sakalar (İskit), M.Ö. VI-II. yüzyılda Hazar Denizi'nden Tanrı Dağı ve İli Nehri'ne kadar uzanan bölgelerde yaşamaktaydılar. Sakaların başka bir grubu da, Kuzey Hindistan'dan Alay ve Fergana vadilerine kadar uzanan bölgelerde yaşamışlardır. Arkeolojik kazılarda, Kırgızistan'ın Tanrı Dağı ve Alay, Ketmen Töbö vadilerinde Sakalara has eşyalar elde edilmiştir.³⁸

M.Ö. II. yüzyılda bölgeye göç eden Vusunlar, Sakalar ve Yüceçileri ortadan kaldırarak Tanrı dağlarında kendi devletlerini kurmuşlardır. Devletin merkezi olan Çigu

³² *İstoriya Kirgizskoy SSR*, c. I, Kırgızistan Yay., Frunze 1984, 78-79.

³³ Tokmok şehri ile ilgili bkz: (Rafis Abazov, "Tokmak", *Historical Dictionary of Kyrgyzstan*, The Scarecrow Press, Oxford 2004, 235-236).

³⁴ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, I, 96-105.

³⁵ Oş şehrinin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Şehir M.Ö. dönemlerden günümüze varlığını koruyan nadir yerleşim yerlerinden biridir (B. U. Urstanbekov, T. K. Çoroev; *Kırgız Tarihi*, Frunze 1990, 139-140; Rafis Abazov, "Osh City", *Historical Dictionary of Kyrgyzstan*, The Scarecrow Press, Oxford 2004, 202-204).

³⁶ Andronov ve Çust kültürleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (*Andronovskiy Mir: Sbornik Statey*, Tomsk: İzdatekstvo Tyumenskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2010; Bokicon Matbabaev, *Lokalnie Varianti Çustkoy Kulturu Ferganı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Leningrad 1985).

³⁷ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, I, 107-122.

³⁸ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, I, 144-146.

şehri³⁹ Isık Göl yöresindeydi. Sırderya'nın orta kesiminde kurulan Kangüy Devleti, M.Ö. I. yüzyılda Hunların yardımı ile Vusunları ortadan kaldırmışlardır. Böylece Kangüy Devleti'nin sınırları doğuda Talas, Çüy vadilerine kadar uzanıyordu.⁴⁰

Fergana vadisinde ise M.Ö. 1000. yıl başlarında Davan Devleti ortaya çıkmıştır. Beşinci yüzyıla kadar varlığını koruyan Davan Devleti'nin doğu sınırında bulunan Yu şehri, günümüz Özgen⁴¹ şehrinin kuzey kesiminde bulunuyordu.

V. yüzyıla gelindiğinde, bölgede Eftalitler veya Ak Hunlar hakimdi. Ak Hunlar bu hakimiyetini ,VI. yüzyılda Göktürlere kaptırdılar. Göktürk kağanı Bumin'in kardeşi İstemi, İranlılar ile iş birliği yaparak Ak Hunları ortadan kaldırdı ve Yedi Su, Tanrı Dağı bölgelerini idaresi altına aldı. 603 yılında Göktürk Devleti, Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kırgızistan, Batı Göktürk Devleti toprakları içindeydi ve devletin merkezi Talas vadisindeydi.⁴² Devletin merkezi daha sonra Çüy vadisine taşınmış, 618 yılından itibaren ise, Suyab⁴³ şehri devlet ordası olmuştur.

Batı Göktürk Devleti'nin son kağanı, 704 yılında Türgeşler tarafından öldürülmüş ve böylece Yedi Su ve Tanrı Dağları bölgesi Türgeşlerin hakimiyeti altına girmiştir.⁴⁴ VIII. yüzyılın başlarından itibaren Türgeşler, Araplara karşı mücadelelere aktif katılmışlardır. Sulug Kağan, 730'larda ordusuyla Çüy vadisinde Arap askerlerini yenmiş ama, 737 yılında Horasan'da Araplara mağlup olmuştur. Kağan, 738 yılında ölmüş ve Türgeşler arasında taht mücadelesi başlamıştır. Türgeşlerin zayıflamasından yararlanan Çin, 740 yılında Taraz, 748 yılında Suyab ve Şaş şehirlerini ele geçirmiştir. Türk boylarından Karluklar, Türgeşlerin hakimiyetine son vererek, bölgeyi idareleri altına almışlardır.

Karluklar döneminde, Çinliler ile Arapların ortasında iki büyük medeniyetin mücadelesi yaşanmış ve Talas vadisinde Karlukların da yardımı ile Araplar Çinlileri,

³⁹ Çin kaynaklarında "Çiguçen" (Kırmızı vadide bulunan şehir) olarak geçen şehrin geçmişi M.Ö. II. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Vusunlar şehre "Künkat" (Kün- El, il, boy; Kat- şehir) ve "Bagkat" (Bag- Han, hakan; Kat- şehir) demişlerdir (B. U. Urstanbekov, vd., *Kırgız Tarihi*, 195).

⁴⁰ V. M. Ploskih, *Bizdin Kırgızstan*, İlim Yay., 2004, Bişkek 56-60.

⁴¹ Şehrin tarihi kaynaklarda ilk belirtilişi M.Ö. II-I. yüzyıllardır. En parlak devrini Karahanlılar devrinde yaşamış, Özgen Hanlığın baş şehirlerinden biri olmuştur (B. U. Urstanbekov, vd., *Kırgız Tarihi*, 141).

⁴² O. C. Osmonov, "Eski Kırgızlar", (Çev.: Vefa Kurban), *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(3), İzmir 2013, 157.

⁴³ Suyab, M.S. V. yüzyılda kurulmuş ve varlığını XII. yüzyıla kadar sürdürmüş bir şehirdir. Çin kaynaklarında "Suye" olarak da geçer. Şehir Batı Göktürkler, Türgeşler ve Karlukların başkenti olmuştur (B. U. Urstanbekov, vd., *Kırgız Tarihi*, 163).

⁴⁴ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, I, 225-238.

751 yılında, mağlup etmişlerdir.⁴⁵ Arapların bu zaferi, bölgede İslamiyetin yayılmasını sağlamış ve uzun müddet Çin'in bölgeye göz dikmesini de önlemiştir.

IX. yüzyılın sonlarında güçlenen Samaniler, Karlukları Talas ve Çüy vadisinden çıkarmışlardır. Oğulcak Kadir Han, devlet merkezini Kaşgar'a⁴⁶ taşımak zorunda kalmıştır.

Satuk Abdulkerim Buğra Han X. yüzyılın ortalarında, Türkistan'da, Karahanlılar Hanedanı'nı kurmuştur. Devletin merkezi Balasagun⁴⁷ şehriydi. 1042 yılında devlet, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmış ve iki devletin başkentleri de, günümüz Kırgızistan topraklarındaydı.

Karahanlıların zayıflamasıyla beraber 1089 yılında Selçuk Sultanı Melikşah Özgen'e kadar olan bölgeyi eline geçirmiştir. XII. yüzyılın başlarında Karahanlılar Selçukluların hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır.⁴⁸ Böylece Kırgızistan toprakları da Selçuklu Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Karahanlılar döneminde Kırgızistan iki büyük bilim adamı yetiştirmiştir. Bunlardan biri Yusuf Has Hacib (1015/16-1070'den sonra) Balasagun'da doğmuş ve 1069 yılında ünlü "Kutadgu Bilig" adlı eserini yazmıştır. Yusuf bu eserini Balasagun'da yazmaya başlamış ve sonra Kaşgar'a giderek orada tamamlamıştır.⁴⁹ Diğer bir büyük alim Kaşgârlı Mahmud (1029/1038-belli değil) Isık Göl'ün Barskon⁵⁰ şehrinde doğmuş ve 1050'lerden sonra "Divan-ü Lugat't-Türk" adlı eserini yazmıştır.⁵¹

Karahıtay hükümdarı Yeh- Lu- Ta- Shi (1087-1143), 1130 yılında batıya yürümüş ve Doğu Karahanlılardan İbrahim Han'ı yenmiştir. Balasagun şehrini de başkent yapmıştır. Karahıtaylardan sonra bölgede Naymanlar hakim olmuştur.

1218 yılında Cengiz Han'ın oğlu Cebe Noyan Naymanları mağlup etmiş, dolayısıyla Kırgızistan toprakları Cengiz hakimiyetine girmiştir. Harezmi Şah

⁴⁵ M. Hasan, O. Şarşenaliyev, A. Gaziye, *Talasskaya Bitva*, Şam Yay., Bişkek 2005.

⁴⁶ Kaşgar şehri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Keith Hitchins, "Kaşgar", *İA.*, İstanbul 2002, XXV, 7-9).

⁴⁷ Balasagun'a tarih boyunca "Kuz Ordo", "Kuz Balık" ve "Kuz Ulus" denilmiştir (B. U. Urstanbekov, vd. *Kırgız Tarihi*, 23). İslam kaynaklarında adı Balasagun, Balasakun, Velasagun şeklinde de zikredilir (Enver Konukçu, "Balasagun", *İA.*, İstanbul 1992, V, 4).

⁴⁸ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, 55.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: (Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Ankara: TDK Yay., 1947).

⁵⁰ "Barskan" şeklinde de zikredilen şehir, Isık Göl'ün kuzey tarafında M.S. VI-XIII. yüzyıllarda yaşamış, Moğol istilası döneminde yerle bir edilmiştir (B. U. Urstanbekov, vd., *Kırgız Tarihi*, 24).

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: (Mahmud Kaşgari, *Divanü Lügat- İt- Türk (Tercümesi)*, TDK Yay., Ankara 1991; T. Ç. Kadırmambet Uulu, *Mahmud Kaşgari (Barsgani) cana Anın "Divanı Lügatı Türk" Söz Cıynagı (1072-1077)*, Kırgızistan Yay., Bişkek 1997).

Muhammed'in 1219'da Moğollara yenilmesiyle beraber Orta Asya'nın tamamı Cengiz oğullarının egemenliğini tanımıştır.

Cengiz Han zaptettikleri toprakları oğulları arasında paylaşıırken, Kırgızistan ikinci oğlu Çağatay'ın payına düşmüştür. Çağatay Han'ın merkezi İli nehri üzerindeydi. Çağatay'ın neslinden Kaydu, 1269 yılında Talas nehri kıyısında bir kurultay düzenleyip kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Kaydu Devleti'nin merkezi Çüy ovasındaydı. Onun oğlu Şah Han'ın ordası Talas vadisindeydi.⁵²

XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bölgede Duğlat boyunun egemenliğindeki Mogolistan Devleti'nin boy gösterdiğini görmekteyiz. Duğlat beyi Emir Polatçı Fergana'nın bir kısmı, Isık Göl, Alay bölgelerine hakimdi. Kırgızistan'ın diğer kısmı, onun kardeşi Kamareddin'in emrindeydi. Bu iki kardeş ve çocukları arasında yaşanan savaşlar, devletlerinin zayıflamasına sebep olmuştur.

Semer kand hükümdarı Emir Timur bu durumdan faydalanarak Mogolistan'a 1371-1390 yılları arasında sürekli seferler yapmış ama konargöçer bölge halkı karşısında pek başarılı olamamıştır.⁵³ Fakat netice itibarıyla Kırgızistan toprakları Timurlular hakimiyetini tanımıştır. Timur'un torunlarından Ulugbek de 1425 yılında Talas'a sefer düzenlemiştir.

Bu dönemden itibaren Kırgızların günümüz Kırgızistan topraklarında konargöçer hayat geçirdiklerini görmekteyiz. Kırgızlar Ulugbek'e karşı Kamaraddin'in oğlu Cahan Şah'ın tarafında savaşmışlardır ve Ulugbek'in ordusuna karşı yenilmelerine karşın ona boyun eğmemişlerdir.

XV. yüzyılın sonlarında Kırgızlar bölgede kendi hanlıklarını kurdular. Han tahtına Moğol Hanları soyundan Ahmed Han'ı getirdiler. Ahmed Han 1484-1504 yılları arasında tahta bulunmuş, onun oğlu Halil Sultan da babasından sonra bir müddet Kırgız Hanı olmuştur.⁵⁴

⁵² Mustafa Kafalı, "Çağatay Hanlığı", *Türkler*, Ankara 2002, VIII, 345-354.

⁵³ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, I, 393-401.

⁵⁴ *İstoriya Kirgizskoy SSR*, I, 401-407.

1.2. BAŞLANGIÇTAN XV. YÜZYILA KADARKİ KIRGIZ TARİHİ

1.2.1 Hun Devri Kırgız Tarihi

Kırgızlar, Orta Asya'daki en eski milletlerden biridir. Kırgızların Türk tarihinde özel bir yeri vardır. Kırgızlar, günümüz Türk halkları arasında ismi tarihi kaynaklarda ilk defa zikredilen ve bu ismini günümüze kadar yaşatan Türk halkıdır.

En eski Türk kavimlerinden biri olan Kırgızların, Merkezî Asya coğrafyasında yaşayan birçok kavimden daha erken dönemlere dayanan köklü geçmişi vardır. Köklü geçmişe sahip olan Kırgızların, en eski Türk kavimlerinden biri olarak kabul edilen Saka uruğları ile aynı dönemde siyasî birlik tesis ettiği görülür.⁵⁵ Kırgızlar ile ilgili ilk yazılı belgelere, M.Ö. III. yüzyıla ait Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Çin kaynaklarında “Gian- Gun” şeklinde M.Ö. III. yüzyıllarda Hun, Dingling ve Sinli kabileleriyle beraber adı geçen Kırgızlar,⁵⁶ ilk defa diğer Türk kavimlerinden olan Hunlar ile mücadele etmişlerdir.

Han Hanedanlığı kayıtlarında, Kırgızların Mete'nin emri altına girdiği kaydedilmiştir; “Daha sonra kuzeydeki Hun-yü, Ch'ü-she, Ting-ling, Ko-k'un (Kırgız) ve Hsin-li ülkeleri (Mo-tu'ya) tâbi olmuşlardı. Bu şekilde, Hsiung-nu soyluları ve devlet büyüklerinin hepsi Mo-tu'ya itaat etmişler, onu akıllı ve değerli (bir kişi) olarak kabul etmişlerdir.”⁵⁷ Bu hakimiyetin ne kadar sürdüğü hakkında fazla bilgilere sahip değiliz. Mete'nin Kırgızları itaat ettirdiğini göz önünde tutarak, Kırgızların o devirlerde bağımsız bir kabile veya siyasi teşekkül şeklinde yaşamlarını sürdürdüğünü tahmin edebiliriz.

Hun devri Kırgızlarına ait bir başka bilgi yine Çin kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen kaynakta, M.Ö. II. asırda eski Kırgızların Dinglingler ve Vusun boyları ile birleşerek Hun hakimiyetine son verip, onları batıya doğru sürdükleri yazılmaktadır.⁵⁸

⁵⁵ N. İ. Vasilyeva, *Velikiya Skifiya*, Metagalaktika Yayınları, Moskova 2000, 98- 100.

⁵⁶ Biçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obıtavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 50.

⁵⁷ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B. Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, TTK Yay., Ankara 2004, 9.

⁵⁸ K. Jusupov *Kırgızdar*, Soros Fondu Yay., Bişkek 1997, IV, 147.

Kırgızlar, ünlü Hun komutanı Chih-chih devrinde yine karşımıza çıkmaktadır. Han Hanedanlığı kayıtlarında Chih-chih'in Kırgızları boyun eğdirdiği yazılmıştır; “Chih-chih, Wu-sun ordusunun kalabalık olduğunu görmüş, elçisi de geri dönmeyince, askerlerini toparlayarak Wu-sunlara karşı saldırıya geçmiş (ve) onları yenmişti. Sonra da kuzeyde Wu-chieh'lere saldırmış ve Wu-chieh'ler teslim olmuştu. Askerlerini batıya yollayarak Chien-k'un'ları (Kırgızları) yenilgiye uğratmış, kuzeyde (de) Ting-ling'lere boyun eğdirmiş, (böylece bu) üç kavmin toprağını (kendisine) katmıştı. Birkaç defa Wu-sun'lar üzerine ordu yollayarak saldırmış ve her seferinde onları yenmişti. Chien-k'un'ların (bulunduğu yer) doğuda Ch'an-yü'nün merkezine 7000 li (- 2905 km), güneyde Chü-shih (Şehir Devleti'ne) 5000 li (-2075 km) uzaklıktaydı. Chih-chih buraya yerleşerek (kendisine) başkent yapmıştı.”⁵⁹

Barthold, Kiselev, Kızlasov ve Karayev, Hun devrinde yaşayan Kırgızlar ile ilgili bilgilerden yola çıkarak Kırgızların o dönemlerde günümüz Moğolistan topraklarındaki Kırgız Nor Gölü çevresinde yaşadıklarını savunmuşlardır.⁶⁰

Bilim adamlarından Hudyakov ve Borovkova ise eski Kırgızların Doğu Türkistan topraklarında, Dzosotın-Elisun çölünün batı tarafı, Karaşar şehri sınırları ve Boro Horo dağ silsilesinde yaşadıklarını düşünmüşlerdir.⁶¹ Bu iki coğrafyanın birbirlerine yakın olduğunu ve bu dönemle ilgili fazla bilginin olmadığını hesaba katarak, Hun devrinde Kırgızların günümüz Moğolistan'ın kuzeyi ve Doğu Türkistan'ın doğusundaki topraklarda yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Hun Devleti yıkıldıktan bir süre sonra Kırgızların tekrar toparlandıkları görülecektir. Çinli Ban Gu, bu Kırgız Devleti'ni “Go” (Padişahlık) terimi ile kaleme almıştır.⁶² Ban Gu'nun yazdığından yola çıkarak, bu devletin M.Ö. 56 yılında kurulduğunu tahmin etmemiz mümkündür. Eski Kırgızları M.Ö. IV. yüzyıldan III. yüzyıla kadar, güneydeki Çinlileri sürekli rahatsız eden güçlü, göçebe kabileler arasında sayabiliriz.

⁵⁹ Onat vd., 58.

⁶⁰ V. V. Barthold, *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Fondu Yay., Bişkek 1997, 18; Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, 315; V. Ya. Butanayev, Yu. Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, Hakas Devlet Üniversitesi Yayınları, Abakan 2000, 58; Ömürkul, *Türkler ve Kağanlıkları*, 77.

⁶¹ Hudyakov, *Kırgızı v Vostoçnom Turkestane*, 185; L. A. Borovkova, *Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Naşey Eri (İstoriiko-Geografiçeskiy Obzor Po Drevnekıtayskim İstoçnikam)*, Nauka Yay., Moskva 1989, 61- 62.

⁶² Osmonov, 153.

III. yüzyılda Kırgızlar “He-ku/Kegu” adıyla Tele boy federasyonu arasında görülür.⁶³ Tang Devleti kaynaklarında, “He-ku eski Gyan Gun Devleti’dir. Sınırları Hami’den batıya ve Karaşar’dan kuzeye doğru Pai-shan (Ak Dağ)’ın kuzey eteklerine kadar”⁶⁴ olarak geçer. Başka bir deyişle Kırgızlar, III. Yüzyılda, günümüz Doğu Türkistan coğrafyasındaki diğer konargöçer kabileler ile birlikte yaşıyorlardı.

Kırgızlar o devirlerde, bölgesinde vücut bulan bütün büyük devletler ile ilişki içinde olmuşlardır. Örneğin, Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Kırgızlar, daha sonra onların hakimiyetine girdiler. Hatta IV. yüzyılda Tabgaç Hanedanlığı’nın kuruluşunda yer aldıkları da söylenmektedir.⁶⁵ Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Kırgızlar tarihi kaynaklarda, Hun devrinden itibaren her yüzyılda, kendinden bahsettirmiştir.

Ünlü Kırgız tarihçilerinden Belek Soltonoev, “Kırgızların en eski yerleşim sahaları; Yenisey nehri, Altay, Sayan, Tanrı Dağları, Pamir, Hotan Dağları’nın aralarında yer alan alanlardır”⁶⁶ demektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, daha sonra Kırgızlar Yenisey çevresine göç etmişlerdir.

1.2.2 Yenisey Kırgız Kağanlığı ve Göktürkler

Merkezi Asya bozkırında konargöçer hayat geçiren Kırgızların tarihi, V. yüzyıldan itibaren Yenisey bölgesiyle anılır. Kırgız tarihinde Yenisey-Altay bölgelerinin ayrı bir yeri vardır.

Doğu Türkistanlı Kırgız tarihçisi Anvar Baytur, Kırgızların Yenisey çevresine gelmeleri konusunda şu yorumu yapmıştır; “Yenisey Kırgız Kağanlığı bu yıllarda (M.S. 487) kurulmuş olsa gerek.... Aradan uzun bir zaman geçmeden Pamir’in batı taraflarından gelen Ak Hunlar tarafından Kırgızlar ortadan kaldırılmıştır”.⁶⁷

Bazı tarihçiler, Hunlar tarafından mağlup edilen Kırgızlara yönetici olarak kendilerine esir düşen Çinli komutan Li Li’yi gönderdiğini ve bu tarihten sonra Kırgız

⁶³ G. P. Suprunenko, “Nekotorie İstoçniki Po Drevney İstorii Kırgızov”, *İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskva 1974, 239.

⁶⁴ Taşağıl, 74.

⁶⁵ Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2006, 114.

⁶⁶ Belek Soltonoyev, *Kızıl Kırgız Tarihi*, Kırgızstan Yay., Bişkek 1993, I, 5.

⁶⁷ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksizyaları*, Uçkun Yay., Bişkek 1992, I, 74.

yöneticilerinin bu aileden geldiğini savunurlar.⁶⁸ Çinli komutan Li Li, Kırgızlara yönetici olarak gelmiş olabilir, ama Kırgız yöneticilerinin Li Li'nin soyundan geldiğine dair görüşlere kuşkuyla yaklaşmak lazımdır. Çünkü devlet geleneğine sahip Kırgızların, Hunlara esir düşüp Kırgızlara gönderilen bir generalin soyundan geldiklerini düşünmek mantıksızdır.

Kırgızlar V. yüzyılda Juan Juanların saldırısına uğramıştır. Belki de bundan dolayı Kırgızlar, Minusin bölgesine göç etmişlerdir. Hudyakov'a göre, Kırgızlar Yenisey'e takriben V. yüzyıl- VI. yüzyılın ilk yarısında Juan Juanlar ile Tele boyları arasındaki savaşlar esnasında göç etmiştir.⁶⁹

M.S. VI.-VII. asırlarda Kırgız devletçiliği, Yenisey kıyılarında büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. O dönemlerde Kırgızlar, Bizans ve Çin tarihçilerinin ilgi alanına girmiş ve bu tarihçiler daha sonraları, Kırgızların Yenisey Devleti'nin ekonomik refahının nasıl arttığını anlatmışlardır.

Kırgızlar Ötüken'de büyük devlet kuran Göktürkler ile akraba idiler. Bununla ilgili Çin kaynaklarında kaydedilen efsanede şunlar anlatılır; “Gök-Türklerin atalarından Ni-shish-tou'nun oğullarından birisi değişip, ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) Suyu ile Kem (Chien) Suyu arasında yaşıyorlardı”⁷⁰

Aristov, ilk olarak efsanede adı geçen Afu nehrinin Abakan, Gyan'ın da Kem nehirleri ve Kırgızların o dönemki yurtlarının Minusin bölgesi olduğunu söylemiştir.⁷¹ Arkeolojik bilgiler de Kırgızların V. yüzyılda Minusin bölgesinde yaşadıklarını kanıtlamaktadır.⁷²

Kırgızlar, VI. yüzyıl ortalarında Göktürk Kağanlığı'nın egemenliğini tanımıştır. Yenisey Kırgızları, Göktürk Kağanlığı içinde yer alıp, belli bir dönemden itibaren siyasî özerkliklerini koruyarak, vergi vermeye ve seferler için asker hazırlamaya mecbur tutulmuştur.⁷³

⁶⁸ Osmonov, 152.

⁶⁹ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 65.

⁷⁰ Taşağıl, 76.

⁷¹ N. A. Aristov, *Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Čislennosti. Jivaya Starina*, Sayı: IV, SPb. 1897, 6.

⁷² Savinov, “Vladiye Tsigu Drevnetyurkskih Genealogičeskih Predaniy i Taştıkskaya Kul'tura”, 64-74.

⁷³ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 82.

İstemi Yabgu 569 yılında Bizans elçisi Zemarkhos'a Herhis (Kırgız) halkından bir esir kızı hediye etmiştir.⁷⁴ Yahontov, bu bilgiye ilaveten Yunan kaynaklarında Kırgız adının "Cherkis" şeklinde geçtiğini belirtir.⁷⁵ Göktürk Kağanlığı'nın ikiye bölünmesiyle beraber Kırgızlar kısa müddetli de olsa bağımsızlıklarına kavuşurlar.

640'larda Göktürk Kağanı Çäbiş, Kırgızlara boyun eğdirir: "Batıda Karluklar vardı, kuzeyde Kırgızlar bulunuyordu; (Çäbiş) hepsini kendisine tâbi kıldı."⁷⁶ Fakat 647 yılında Şibi Çinlilere esir düşer. Kırgızlar bağımsız olabilmek için diplomatik arayış içine girerler. Çin'e resmi ziyaret gerçekleştiren Kırgız yöneticisi, onlardan Sağ Kanat Kolları Asker Birliği Şeref Generali ve "Dudu" unvanıyla bölgesini yönetme yetkisi alır.⁷⁷ Kırgız yönetici zümresinin, Göktürk yöneticileri ile akrabalığının olduğu üzerinde durmakta fayda vardır. Çünkü bilindiği gibi, o devirlerde han soyundan gelenler iktidara talip olabiliyorlardı. Kırgız yönetici boyu da konargöçerlerin yani Göktürklerin yönetici soyu ile akrabalığından yola çıkarak, bağımsız kağan olabilmek için fırsat kollamış, bir takım diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Bağımsız olma iddiasının da en çok Kırgız Kağanı Barsbek döneminde dile getirildiğini tarihi kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Kül Tigin Yazıtı'nda Kırgızların başında o dönemde Barsbek adında birinin olduğu yazılıdır. Yazıtta, "Barsbek vardı. Biz bir zamanlar ona kağan unvanını ve küçük kız kardeşimi (eş olarak) vermiştik"⁷⁸ denilmektedir. Barsbek Kırgızların Bulsar boyundandı ve bu boy Kırgızları uzun zamandır yönetiyordu.⁷⁹

O yıllarda Göktürkler Kırgızlara, kitabelerde anlatılan o meşhur saldırıları gerçekleştirirler. Saldırı kararı runik metinlerde şu şekilde anlatılır; "Tabgaç elinin kağanı bize düşman oldu. On ok elinin kağanı bize düşman oldu. Ayrıca Kırgızların güçlü kağanı bizim korkunç düşmanlarımızdan biri haline geldi. Bu üçü aralarında ittifak kurarak Altın Yış'a saldırma kararı aldılar. Bu karara bağlı olarak, doğudaki Türk

⁷⁴ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 66.

⁷⁵ S. E. Yahontov, "Drevneyşiyeye Upominaniya Nazvaniya "Kırgız", *Sovetskaya Etnografiya*, No. 2, Moskova-Leningrad 1970, 110.

⁷⁶ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara: TTK Yay., 2006, 205.

⁷⁷ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 67.

⁷⁸ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskova-Leningrad 1951, 38.

⁷⁹ S. G. Klyaştorımy, "Steli Zolotogo Ozera (K Datirovke Eniseyskih Runičeskih Pamyatnikov)", *Turcologica (K Semidesyatiletıyu Akademika A. N. Kononova)*, Leningrad 1976, 262.

kağanlığına karşı sefer hazırlığına başladılar. Eğer biz, daha önce sefere çıkmasaydık onların bizi yenmeleri mümkündür.⁸⁰ Bu seferin ayrıntılarını Kül Tiğın Yazıtı'nda okumak mümkündür. Yazıttan, Kırgızların bozkıra hakim olma iddiası ile Göktürlere karşı diplomasi yürüttüklerini ve Göktürklerin en güçlü rakibi konumunda bulunduğunu kolayca anlayabiliyoruz.

Göktürkler Kırgızları mağlup ettikten sonra, Bilge Kağan'ın yeğenin Kırgızların yöneticisi olarak tahta geçirirler. 731 yılında gerçekleşen Kül Tiğın'ın defin merasimine, Kırgızları temsilen, Çur Tarduş İnançu katılmıştır.⁸¹ Böylece Kırgızların bozkıra hakim olma iddiaları bir sonraki yüzyıla kalmıştır.

1.2.3. Büyük Kırgız Devleti

745 yılında tarih sahnesine Uygurlar çıkarlar. Kırgızlar onların hakimiyetini tanımış fakat Uygurlara sürekli sorun çıkarmışlardır. 751 yılında Çikler, Oğuzlar ve Karluklarla birlikte, Uygur Kağanlığı'na karşı isyan başlatırlar. Uygur döneminde Kırgızlar, Sogdlular, Tibetliler ve Karluklarla her zaman dostane ilişkiler kurmuşlardır.⁸² Kırgızların, Göktürk döneminde olduğu gibi Uygurlara karşı da, bölgedeki diğer halk ve devletler ile ilişkiler kurduklarına burada da şahit olmaktadır.

Uygur Devleti'nde Yağlakar boyunun hakimiyeti 795 yılında sona erer. Yağlakar boyunun iktidarından sonra hiçbir kağan 3-4 yıldan fazla süre devleti idare edememiştir⁸³. Kırgızlar 795 yılında yine ayaklanırlar ama başarılı olamazlar. Kırgızların o yüzyıllarda sürekli iki cephede mücadele etmek durumunda kaldıklarından ötürü, tam olarak bağımsızlıklarını sağlayamamışlardır. Kırgızlar, güneyde Juan Juanlar, Göktürkler ve Uygurlarla savaşırken, kuzeyde sürekli Alacaatlılarla çatışıyorlardı.⁸⁴

Bu sırada Kırgız ordusunun sayısının 400.000 olduğunu ve bizzat Kırgız il-teberinin, Uygur Kağanı Kutlug'un (795-805) okuyla öldürüldüğünü kaynaklardan

⁸⁰ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 85.

⁸¹ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 69.

⁸² Biçurin, *Sobranie Svedeniy O Narodah, Obıtavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 363.

⁸³ D. M. Pozdneev, *İstoriçeskiy Oçerk Uygurov (Po Kitayskim İstoçnikam)*, Tipografiya İmparatorskoy Akademii Nauk, SPb. 1899, 95.

⁸⁴ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 73.

öğreniyoruz.⁸⁵ Kırgızlar büyük zaiyat vermelerine karşılık, Uygurlarla mücadelelerini sonuna kadar sürdürdüler. Uygurlarla Kırgızlar arasında en çetin savaşlar 820-840 yılları arasında gerçekleşmiştir.

IX. asrın 40'lı yıllarında Kırgızlar, Uygur komutanlarının da yardımıyla, Uygur Kağanlığı'nı yıkarak güçlü bir devlet olan Büyük Kırgız Devleti'ni kurmuşlardır. Bu zaman diliminde (840 yılından 924'e) Kırgız Devleti en güçlü dönemlerini yaşamıştır. Kırgızlar başkent olarak Uygur başkentinden 15 günlük mesafede olan Lao Dağı'nın güneyini seçmişlerdir. Şehrin yerini, Batı Moğolistan'da Ulu Göller bölgesindeki Kırgız mezarları açıkça ispatlamaktadır.⁸⁶

Kırgız Kağanlığı'nın sınırları, "Doğuda Baykal, Güneydoğuda Çin ve Kansu bölgesine, güneybatıda bugünkü Doğu Türkistan'a ve Tanrı Dağlarına, kuzeybatıda İrtiş ve Tom ırmaklarının aktığı vadilere ve Altay dağları istikametinde..." genişlemeye başlamıştır.⁸⁷

Kırgızlar, Uygur Devleti'ni yıktıktan bir yıl sonra on tarkandan oluşan elçi heyetini Çin'e göndermiştir. Elçiliğin amacı Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek idi. Ancak, Uygur Kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda basarak tarkanların hepsini öldürür.⁸⁸ Elçilerinden haber alamayan Kırgız kağanı, 842 yılında Çin'e tekrar elçi gönderir.

Kırgızlar 841-842 yılında Doğu Türkistan'daki Beş Balık ve Kuça şehirlerini, 843 yılında Ansi ve Beytin'i zaptederler.⁸⁹ Böylelikle Kırgız Devleti'nin batıdaki sınırları Doğu Türkistan'ı içine alacak şekilde genişlemiştir.

Kırgız Devleti, IX. yüzyılın ikinci yarısında doğu cihetinde de sınırlarını genişletti. Kırgızlar 847-848 yıllarında Baykal çevresine sefer düzenleyip, Moğol kökenli Shih-wei kabilelerini itaat altına aldılar. Kırgız askerlerinin başında Apa vardı ve bu sefere 70 bin asker katılmıştır.⁹⁰ Anvar Baytur, Kırgız kağanlığının topraklarını genişlettiği dönemde nüfusunun 700 binden 1 milyona kadar ulaştığını varsaymıştır.⁹¹

⁸⁵ Saadetin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2011, 59.

⁸⁶ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 93.

⁸⁷ Mehmet Saray, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, TİKA Yayınları, Ankara 2004, 24.

⁸⁸ Taşağıl, 78.

⁸⁹ Kızlasov, *İstoriya Tuvi v Sredniye Veka*, MGU Yay., 94-95.

⁹⁰ Taşağıl, 81.

⁹¹ Baytur, I, 120-121.

Nüfusu 1 milyona kadar artan Kırgız Devleti, günümüz Moğolistan topraklarında 1 asırdan fazla tutunamamıştır. Bozkırda güç dengeleri değişmekte ve batıya doğru göç eden Türklerin yerine doğudan güçlenmekte olan Moğol boyları yerleşmeye başlamıştır. 907 yılında kendi devletlerini kuran Kidanlar, kuzeybatıya doğru ilerledikçe karşılarında Kırgızları buldular.

Usta tarihçi Barthold, Kırgızlarla Kidanların karşılaşmasını ve Kidanların Türkistan'a ilerleyişini şu şekilde anlatır; “Bunlara (Karahıtay), Yenisey nehrinin yukarı kısımlarında Kırgızlar hücum ettiler ise de Kıtaylar biraz daha güneybatı tarafına giderek bu hücumdan yakalarını kurtarabildiler ve XI. yüzyılda Yabakularla Karahanlılar arasında savaş meydana gelen şimdiki Çugucak civarında Emil adında bir şehir kurdular. Daha sonra, buradan doğuya seferler yaparak, eskiden doğudan gelerek fethedemedikleri Kaşgar Hanlığı'nı kendilerine bağladılar ve kendilerinin eski düşmanları olan Kırgızları cezalandırmak için de kuzeydoğu tarafına asker gönderdiler. Uygurlar da bunların idaresinde kaldı.”⁹²

M. Kalkan, Moğol dilli boyların bozkırda yükselişini ve Kırgızların onlara karşı koyamamasını, Kırgızların nüfus olarak az olmasına bağlamıştır; “Kırgızlar, Uygur boyları ile yapmış oldukları mücadeleleri kazanmış olsalar bile nüfus yönüyle büyük kayıplara uğradıkları için Moğollara karşı koyacak güç bulamamış ve Türk devletlerinin yapmış olduğu stratejik hata sonucu uzun süre Merkezi Asya, Moğol hakimiyetinde kalmıştır”.⁹³

Türklerin kutsal toprakları olan Ötüken bölgesine Kidanların gelmesiyle Kırgızlar iki ayrı bölgede yaşamak zorunda kaldılar. X. asrın başlarında Kidanların hakimiyeti iyice pekişmiş, bunun neticesinde Kırgızların bazı boyları günümüz Moğolistan topraklarından ayrılmıştır. Bu dönemde İrtiş'in etrafında, Cungarya'da Kimek Kağanlığı kurulmuştur. Batıya ilerleyen Kırgızlar kuzey bölgelerindeki Kimeklere komşu oldular.⁹⁴

Kıldıroğlu, Kırgızların Kıpçak grupları ile o dönemdeki ilişkisini ve etkilerini şöyle anlatır; “X. asrın başında Kuzey Çin'de Kidan Devleti'nin kurulması ve doğudan

⁹² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 101.

⁹³ M. Kalkan, “Kırgız Boylarının Yenisey'den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, *Erdem*, 14(42), Ankara 2005, 88.

⁹⁴ *Kırgızdar*, Kırgızistan Yay., Bişkek 1993, I, 217.

Kuzeydoğu Kazakistan'a gelen Türk uruğlarının akınları karşısında Kimak uruğ birliği zayıflamış, bunun neticesinde de parçalanmıştır. Bu durumdan yararlanan Yenisey Kırgızları da hakimiyetlerini Altay, İrtiş ve Obi civarlarına yaymışlar ve aynı zamanda da bu yayılış Kimak devletine vurulan bir darbe ve onun sonu olmuştur.”⁹⁵

Minusin bölgesine dönmeye başlayan Kırgız grupları önce Moğolistan'ın kuzeyinden Tuva topraklarına göç etmişlerdir. Kırgızlar X. yüzyıl başlarında Tuva'nın güneyinden Merkezi Tuva'ya taşındılar.⁹⁶ Kağanın Tuva'da bulunan ordugahı, çadır kent şeklindeydi ve onun yerini tespit etmek nerdeyse imkansızdır.⁹⁷ X. yüzyılda Kırgızlar IX. yüzyılda olduğu kadar güçlü değillerdi, fakat Güney Sibiryta bölgesinde kendi mustakbel hanları ve toprağı olan, devletlerini yaşatan bir Türk halkıydı.

X. yüzyıl ortalarında Kırgızların bir kısmı Minusin bölgesine döndü. Bu dönüşle birlikte, büyük olasılıkla yönetim de başka bir aileye geçmiştir.⁹⁸ Kırgızların diğer kısmı ise Tuva'da kalarak oradaki yerli Türk grupları ile karışmıştır.

Yu. Hudyakov, X. yüzyıldaki Kırgızların durumu ile ilgili şu tespiti yapmaktadır; “Merkezî Asya tayfalarının Karakitaylar tarafından hakimiyet altına alınmasıyla, Kırgızların etnik birliği ikiye bölünmüştür. Kırgızların bir bölümü Sayan-Altay'da ve bir bölümü Doğu Türkistan'da kalmıştır. X. asrın sonlarında Doğu Türkistan Kırgızları, Turfan Uygurlarının yönetimi altında yaşamaya başlamışlardır”.⁹⁹ Büyük Kırgız Devleti yıkıldıktan sonra, bu devlete tabi olan çok sayıda Kırgız boyu, Yenisey'den ve Altay bölgesinden İli nehri, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan, Talas ve Issık Göl bölgesine göç etmiştir.

Emel Esin, Ortaçağ genel Türk tarihi ve onların kültürel durumları hakkında bahsederken, Kırgız Hakanlığının ve Beyliklerinin 840 yılından 1220 yılına kadar devam ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Elbette, burada söz konusu olan Yenisey Kırgız Devleti'dir. Rus bilim adamı Vasyutin, Kırgız Kağanlığı'nın Juan Juan, Göktürk ve

⁹⁵ Mehmet Kıldıroğlu, “IX.-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı; 30, Erzurum 2006, 144-145.

⁹⁶ Graç Savinov ve Dlujnevskeya, *Eniseyskiye Kırgızı v Tsentre Tuvi (Eyliğ Hem III Kak İstoçnik Po Srednevekovoy İstorii Tuvi)*, 67-68.

⁹⁷ *İstoriya Tuvi*, Nauka Yay., Novosibirsk 2001, I, 133.

⁹⁸ Graç, 67-68.

⁹⁹ *Kırgızdar*, Soros Fondu Yay., Bişkek 1995, III, 184.

¹⁰⁰ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi. İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1985, 21.

Uygur Kağanlıklarının devamı olduğunu yazar.¹⁰¹ Bozkırda büyük devletler kuran konargöçer kabilelerin devamı niteliğindeki Kırgızlar, XI. yüzyıla gelindiğinde Yenisey bölgesine çekilip, bölgedeki halkları emirleri altında tutarak yaşamlarına devam ettiriyorlardı. Bu devirdeki Yenisey Kırgızları hakkında, Yehudi vezir Reşidüddin'in eserinde ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

Reşidüddin eserinde, Yenisey Kırgızlarının Kırgız ve Kem Kemjut adında birbirine sınır iki bölgede yaşadıklarını ve bunların bir devletin iki bölgesi olduğunu, Kem Kemjut'un bir nehir ismi olduğunu, Kırgızların Tayciut, Nayman kabileleri ile sınırları bulunduğunu, bölgede Selenga, Angara Müren nehirlerinin mevcut olduğunu, onların Kikas adında bir şehirlerinin de olduğunu belirtmektedir.¹⁰²

Kırgızlar XII. yüzyıla gelindiğinde komşu Moğol ve Türk kabileleri ile sürekli çatışma içerisindeydiler. Kaynaklardan, Kırgızların XII. yüzyıl başlarında Kidanlar ile yeniden mücadeleye tutuştuğunu öğrenmekteyiz. Drompp bu durumu şöyle anlatır; "1130 yılları civarında, Kırgızlar ve Karahıtaylılar arasında bir çatışma yaşandı, Kırgızlar yenilmedi; ancak bir süre de olsa Karahıtayların yönetimi altına girdikleri konusunda spekülasyonlar vardır."¹⁰³

XII. yüzyılda Merkezi Asya'da Kidanlar ve Naymanların güçlendiğini, Güney Sibirya'nın köklü halkı olan Kırgızların bunlar yüzünden iki ayrı bölgede yaşamaya başladığını ve bunlarla egemenlik mücadelesine girdiklerini belirtebiliriz.

1.2.4 Cengiz ve Oğulları Devrinde Kırgızlar

XIII. yüzyıla gelindiğinde, bozkırda siyaset sahnesinin kızıştığına şahit oluyoruz. Cengiz Han dünya imparatorluğu yürüyüşüne başlamış bulunmaktaydı. Cengiz Han rakiplerini bir bir etkisiz hale getirirken, rakiplerinden bazıları kuzey ve kuzeydoğudaki Kırgız topraklarına kaçıyorlardı.¹⁰⁴ Buradan, Kırgızların XIII. yüzyılda da Yenisey

¹⁰¹ S. A. Vasyutin, "Vlastnie Sistemı Rannesrednevekovih Koçevnikov Evrazii v Svete Teorii Mnogolineynosti", *Mongol'skaya İmperiya i Koçevoy Mir*, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, 120-123.

¹⁰² Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, Moskova-Leningrad 1952, I, 150, 102.

¹⁰³ Michael R. Drompp, "Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları", *Türkler*, Ankara 2002, II, 402.

¹⁰⁴ Abdrasul İsakov, "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", *Siberian Studies*, 1.3, Konya 2013, 47.

bölgesine çekilmelerine ve büyük devlet olma iddialarını kaybetmelerine rağmen, bozkırdaki siyasi oyunların içinde olma devam ettiklerini tahmin edebiliriz.

Kırgızlar, XIII. yüzyılda İnnalar tarafından yönetiliyordu.¹⁰⁵ 1207 yılında Yenisey Kırgızları Moğol devletine bağlılıklarını bildirmişler, ancak belirli ölçüde bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir. Belirli ölçüde bağımsızlardı dememizin sebebi, Kırgızların ilerleyen yıllarda Moğollara karşı isyan hareketlerine kalkışmalarındandır. Belki de kuzeydeki sınır bölgede, ormanlık alanlarda yaşamaları onlara belirli bir güvence sunuyordu.

Barthold, Türk halklarından ilk olarak Kırgızların Cengiz'e boyun eğdiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁶ Moğolların Gizli Tarihi'nde bu durum şöyle anlatılır; "Daha sonra Coçi, orman halklarını boyun eğdirmeye gitti ve Kırgızları da itaat altına aldı".¹⁰⁷ Burada, Ötüken ve çevresi haricindeki Türk halkları arasından ilk olarak Kırgızların Cengiz Han'a boyun eğdiğine dikkat çekmekte fayda var. Çünkü o devirlerde Ötüken ve çevresi tamamen Moğollaşmamış, bazı Türk kökenli boylar oralarda yaşamaya devam ediyorlardı.

Moğolların Gizli Tarihi'nde de belirtildiği gibi, XIII. yüzyılda Kırgızlar, Oyratlar, Tumatlar, Kışım boyları, Alacaatlılar ve diğer topluluklar ile birlikte "Orman Halkları" arasında sayılıyordu. Günümüz Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan halklara, genel olarak "Orman Halkları" deniliyordu.

Orman halkları, başka bir deyişle Sayan Altay bölgesi ve kuzeyindeki topraklar, Coçi'nin ölümüne kadar onun ulus ve yurdu olarak kalmıştır. Yukarı Yenisey'in işgalinden sonra, buralar altı bag'a ayrılmıştır. Bununla ilgili, Haya Bajı Yazıtı'nda, "Ben yüce altı bağlı Keştim halkından" denilmektedir.¹⁰⁸

Moğollar, boyun eğdirdikleri halklardan, savaş ve toprakların genişletilmesi için, sürekli asker ve vergi alırlardı. Bu duruma fazla dayanamayan Kırgızlar, 1208 yılında Moğollara karşı isyan ettiler.¹⁰⁹ Bu isyana bölgede yaşayan diğer kabileler de katıldı.

¹⁰⁵ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 94.

¹⁰⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 128.

¹⁰⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: TTK Yay., 2010, 160.

¹⁰⁸ İsakov, "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", 49.

¹⁰⁹ Raşid-ad-din, 151.

Cengiz Han isyanın bastırılması için, daha önce oralara gidip başarılı olan oğlu Coçi'yi gönderdi. Coçi, 1 ay gibi kısa bir zaman zarfında, Kurlun yönetimindeki Kırgızları yeniden itaat altına aldı.¹¹⁰

1226 yılında Coçi'nin vefat etmesi üzerine bu bölgeler, Cengiz'in dördüncü oğlu Toluy Han'ın emri altına girmiştir. 1229 yılında Ögedey tahta çıkmıştır. Bu dönemde Kırgızların yönetimi, Toluy Han'ın hanımı Sorgaktani-begi'nin emrindeydi. Bu dönemde bir ilginç olay daha yaşanır. Ögedey, Kırgız kızı Coçin'ı dördüncü hanımı olarak alır.¹¹¹ Bu büyük ihtimalle sürekli isyan eden Kırgızları yatıştırmak için yapılan Moğol hanlarının evlilik politikası olsa gerek. Sorgaktani-begi hatunun ölümünden sonra Kırgız toprakları, oğlu Arık Buka'nın emrine geçmiştir.¹¹²

Arık Buka, 1260 yılında Karakorum'da büyük kağan seçildi. Fakat, Çin'de bulunan Kubilay bunu kabul etmemiş ve yapılan savaşı Arık Buka kaybetmiştir. Tahtından vazgeçmek istemeyen Arık Buka, kuzeydeki Kırgızlar ve diğer halkların desteğini alarak, 4 sene Kubilay ile savaşmış ancak başarılı olamamıştır. Bu taht mücadelelerinde Kırgız yurdu, Arık Buka'nın merkezi karargahı durumundaydı ve Kırgızlar, Moğol prenslerinin bu mücadelelerinde çok yıpranmışlardır.¹¹³ Sonunda Arık Buka, 1264 yılında yenildiğini kabul edmiş ve Yenisey'deki Kırgız toprakları da Yuan Devleti'ne bağlanmıştır.

Kırgızların Yuan Devleti ile de araları iyi değildi. Kırgızlar Yuan Devleti'ne karşı 1273 yılında isyan etmişlerdir. İsyân hakkında ayrıntılı bilgi bilmiyoruz ama Yuan valisi Hao Li'nin, valiliği esnasında Kırgızlara iyi davrandığı için öldürülmeyip, salıverildiğini,¹¹⁴ kaynaklardan öğreniyoruz. Çin'den gelen cezalayıcı askerler, Kırgızların bir kısmını tutuklayıp imparatorluğun iç bölgelerine götürmüşlerdir. Böylece Yenisey Kırgız bölgesi, 1277 yılında yeniden yapılandırılmıştır.

XIII. yüzyılın 80'li yıllarında Çağataylılardan Kaydu Han, Yuan Devleti ile iktidar mücadelesine tutuşmuştur. Altay ve civar bölgelerde yaşayan Kırgız boyları Kaydu'yu desteklemişlerdir. 1287 yılında Mançurya valisi Nayan, Kubilay'a karşı ayaklandı. Ona karşı aralarında Kırgızların da bulunduğu bir ordu gönderildi. Bu

¹¹⁰ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 135.

¹¹¹ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 149.

¹¹² Raşid-ad-din, 201.

¹¹³ İsakov, "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", 53.

¹¹⁴ Butanayev ve Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 150.

dönemlerde Kırgızlar, hem Yuan Devleti'nde, hem de ona karşı isyan edenler cephesinde savaşıyorlardı.¹¹⁵ Sürekli savaşmak zorunda kalan ve Moğollar tarafından sürgüne tabi tutulan Kırgızlar, XIII. yüzyılın sonlarında bozkıra hakim olma iddialarını tamamen kaybetmişlerdir.

Yenisey Kırgızları XIII. yüzyıl sonlarında, Moğol ordusunun komutanı Kıpçak Tutuk tarafından, bir daha başkaldıramayacak şekilde bastırıldılar. Temur Han (1295-1307) döneminde Kırgız toprakları, Kamal valinin yönetimi altındaydı.¹¹⁶

Yuan Devleti yıkıldıktan sonra, Yenisey Kırgızları az da olsa toparlandılar. Tarihçi Butanayev, Kırgızların Yenisey'deki bu yeni etnik-politik ittifakını, "Hongoray" adıyla adlandırmıştır. İttifak dememizin sebebi; Kırgızların bu dönemde Oyratlar ile bir siyasi ittifak oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Butanayev, bu iddiasını şu şekilde dile getirir; "Oyrat Federasyonu'ndaki Kırgız tümeninin başında bulunan Ugeçi Kaşka, 1399'da kendi hakimiyetine yeni bir resmi ad vermeye çalışmıştır. XV-XVI. yüzyıllar arasında Orta Yenisey'de Moğolların beyiyle yaşayan boylar, (Tumat, Urdut, Kereyler vs.) Kırgızları yöneten "Hongor" ve "Hongoray" Etnik-politik İttifakında olmalıydılar... Güney Sibiryalı halklarının zengin folklorundan yararlanarak Hakas-Minusin bölgesinin eski adının "Hongoray" olduğunu görüyoruz."¹¹⁷ Konuyu biraz açacak olursak, Yuan Devleti'nin çökmesinden sonra kuzeyden inerek bozkırda egemenliği ele almak isteyen Oyratların müttefiklerinden biri, Yenisey Kırgızları idi ve bu Kırgızların siyasi oluşumunun ismi Hongoray'dı.

Kırgız Oyrat ilişkilerini ünlü tarihçi Barthold şu şekilde açıklar; "Oyratlar başlangıçta Yenisey'in kaynakları çevresinde yaşıyorlardı, o bakımdan Kırgızların yakın komşuları sayılırlardı. Onların Moğolistan'a karşı giriştikleri savaşlar 1420'li yıllarda başlamış ve Kalmukların Moğolistan'ı boşaltarak kendi ülkelerine döndükleri 1470'li yıllarda sona ermişti. Bu harekete katılan Kırgızların bu sırada Moğolistan'ın güney bölümüne, Tiyan-şan dağlarına yerleştikleri düşünülebilir."¹¹⁸ Kırgızlar Cengiz Han'dan itibaren Moğol yöneticilerinin asimilasyon politikalarına maruz kalmalarına ve sürgün edilip sayılarının azalmasına rağmen, Yuan Devleti'nin çökmesinden sonra yeniden siyasete atılarak Oyratlar ile müttefik olmuşlardır.

¹¹⁵ İsakov, "Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)", 55-56.

¹¹⁶ Raşid-ad-din, 205.

¹¹⁷ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 140.

¹¹⁸ Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Ankara 2006, 25.

Saadettin Gömeç ise, Kırgızlarla Oyratlar arasındaki siyasi ilişkileri şöyle izah etmektedir; “XIV. yüzyılın sonlarına doğru (1399), doğuda Kırgız beylerinden biri olduğu sanılan Öge-içi, Kubilay neslinden İl-bek’e baş kaldırarak, onu mağlup etti ve öldürdü. Pekçok aşireti kendine bağladı. Çin’in Ming sülalesi de onunla derhal irtibata geçti. Fakat ona karşı da ayaklanmalar vukua geldi. Özellikle Oyratlar hem Öge-içi, hem de İl-bek’in oğlu Olcay Temür karşısında başarı kazandılar. Görüldüğü üzere bu yıllar tam bir keşmekeştir.”¹¹⁹

Göktürk döneminden itibaren devlet düzenine sahip olan Yenisey Kırgızlarının XV. yüzyıldaki idari taksimatına bakılırsa, Hongoray dört prenslikten ve prensliklere bağlı olan Kışım topraklarından ibaretti. Kırgız yerinin kuzeyinde Ak ve Kara İyuslar ve “Tanrı Gölleri” (Tegir köl) deresinde Altısar beyliği bulunmaktaydı. Moğol fethi sonrası Kırgız yerinin politik odağı, Abakan nehri yatağından kuzeye geçti. Kara ve Ak İyus nehirleri arasında en çok soylu prenslerin konakları bulunuyordu.¹²⁰ Yenisey Kırgızları her ne kadar yeniden toparlanmaya çalışsalar da, daha sonraki yüzyıllarda bir taraftan Moğol noyanları, diğer taraftan bölgeye doğru ilerleyen Rus Kazakları tarafından sıkıştırılarak sonunda vasal durumuna düşmüştür. Günümüzde Güney Sibirya topraklarında yaşayan Hakaslar, Altaylılar, Şorlor ve Tuvalılar Yenisey Kırgızlarının nesilleridir.

1.2.5 Kırgızların, Günümüz Kırgız Cumhuriyeti Topraklarına Yerleşmesi

Kırgızların, günümüz Kırgız Cumhuriyeti topraklarına ne zaman yerleştiği bilim adamları arasında tartışılan ve şimdiye kadar uzlaşa sağlanamayan bir konudur. Çünkü tarihi kaynaklarda, Hun devrinden itibaren adı geçen Kırgızların, tarihleri boyunca Merkezi Asya’nın çeşitli bölgelerinde yaşadıklarına şahit olmaktayız. Aslında Kırgızların yaşadığı bölgeyi, ağırlıklı olarak Güney Sibirya’dan Türkistan’a kadarki bölge, şeklinde sınırlandırabiliriz.

Kırgızların, günümüz Kırgız Cumhuriyeti sınırlarında bulunan Doğu Türkistan topraklarında, Hun devrinden itibaren yaşadıklarını daha önce belirtmiştik.¹²¹ Daha

¹¹⁹ Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 88.

¹²⁰ V. Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, Ankara 2002, II, 407.

¹²¹ Hudyakov, *Kırgızı v Vostochnom Turkestane*, 185; Borovkova, 61- 62.

sonra Kırgızlar, Merkezi Asya coğrafyasında boy gösteren Ak Hunlar, Tele boyları, Tabgaçlar ve Juan Juanlar ile temas halinde varlıklarını devam ettirdiler. V. yüzyıla gelindiğinde, Kırgızların Minusin havzasına yerleştiklerini görüyoruz.¹²² Kırgızlar Yenisey çevresinde yaşayıp devlet kurduklarına göre, onların ilerleyen yüzyıllarda günümüz Kırgız Cumhuriyeti topraklarına veya batıya doğru göç ettikleri de muhakkaktır.

Asya'da tarih boyunca göçler, genelde doğudan batıya doğru, veya güneş istikametinde olmuştur. Bunun çeşitli sosyo-ekonomik sebepleri vardı. Konargöçer Türk halklarından biri olan Kırgızlar da bu durumda istisna değildi.

Kırgızların batıya göç ettiklerini ilk olarak Radloff dile getirmiştir. O, Kırgızların bir kısmının daha X. yüzyılda günümüz Moğolistan topraklarına hakimken, Türkistan bölgesine göç ettiklerini bildirir. Daha sonra, Radloff'u destekleyen diğer bilim adamları Yenisey Kırgızlarının Türkistan bölgesine, Moğol istilası devrinde de gelmiş olabileceklerini belirttiler.¹²³

Ünlü Başkurt tarihçisi Zeki Velidi Togan da, Kırgızların günümüz Kırgız topraklarına göç etmesi meselesi üzerine kendi görüşünü bildirmiştir. İslam kaynaklarına atıfta bulunan Togan, Yenisey Kırgızlarının bir kısmının Doğu Türkistan ve günümüz Kırgızistan topraklarına yerleştiğini şöyle açıklar; “İslam kaynakları, Kırgızların önemli bir kısmının Yenisey’de kaldığını, diğerlerinin ise Orta Tiyenşan’a gelerek yerleştiğini bildirir. Böylece Kırgızlar, İrtiş havzasındaki Kimaklara, batıda Orta Tiyenşan’daki Yağma ve Karluklara komşu olmuş, güneyde Kuça, Erk ve Bençül (Pençul) şehirlerine yerleşmiş, bir kısmı Kaşgar, diğer kısmı da Issık Göl ve Çüy (Çu) taraflarındaki dağlarda yaşamaya başlamıştır.”¹²⁴

Hudyakov ve Butanaev de, Togan gibi, Kırgızların IX.-X. yüzyıldaki Kırgız Devleti döneminde ikiye ayrıldığını, Türkistan’a göç eden Kırgızların günümüz Kırgız halkının oluşmasında çekirdek görevi üstlendiğini bildirirler.¹²⁵ Buradan günümüz Kırgızlarının cetlerinin önce Doğu Türkistan’a yerleştiklerini, daha sonra oradan günümüz Kırgız Cumhuriyeti topraklarına göç ettiklerini çıkarabiliriz. Zaten arada

¹²² Baytur, I, 74; V Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 65.

¹²³ Abramzon, “Kırgızı”, II, 158.

¹²⁴ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, 143; Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 66.

¹²⁵ V. Ya. Butanaev, Yu. S. Hudyakov, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Abakan 2000, 135.

sadece dağ geçidi söz konusudur ve Çin ile Rusya, sınır olarak bu dağları belirlemeden önce, Kırgızlar bu dağların çeşitli kısımlarında göç ederek yaşıyor, dağın bu tarafına “Alatoo” (Aladağ), öbür tarafına “Kermetoo” (Kermedağ) diyorlardı.

Kırgız tarihi ile ilgili çalışmaları bulunan Türk tarihçi Saadettin Gömeç ise, “Kırgızların Tanrı Dağları mıntikasını yurt tutmalarının kesin tarihi, Moğol istilası sonrasına konulabilir” demektedir.¹²⁶

Ünlü Kırgız tarihçisi Anvar Mokeev ise, Yenisey Kırgızlarının önce Altay bölgesine geldiklerini, daha sonra bu bölgedeki diğer boylarla kaynaşp, XV. yüzyılda Tanrı Dağları bölgesine yoğun ve nihai olarak göçtüklerini bildirmektedir.¹²⁷

Barthold’a göre, Kırgızlar Oyratlar ile batıya doğru hareket ederek, günümüz Kırgız Cumhuriyeti topraklarına kadar gelmişlerdir.¹²⁸

Yukarıdaki bilim adamlarının görüşlerinden anlaşılacağı üzere, Kırgızların günümüz Kırgız Cumhuriyeti topraklarına göçleri, ortaçağın çeşitli yüzyıllarında gerçekleşmiştir. Kaba olarak bunu IX.-XV. yüzyıllar ile sınırlandırabiliriz. Burada Moğol kökenli halkların batıya ilerlemesinin de etkili olduğunu belirtmeliyiz. Ortaçağda millet kavramının önemli olmadığını, Türk boylarının karışarak çeşitli hanlıklar bünyesinde yaşadıklarını hesaba katarsak, günümüz Kırgız halkının içinde çeşitli Türk boylarının da mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

¹²⁶ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 66.

¹²⁷ A. Mokeev, *Kırgızı Na Altae i Na Tyan’-Şane*, KTMÜ Yay., Bişkek 2010, 25-116.

¹²⁸ Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, 25.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN KÜLTÜREL DURUMU VE GÜNLÜK HAYATI

2.1. ORTAÇAĞ KIRGIZLARININ İDARİ VE SOSYAL YAPISI

Kırgızlar, M.Ö.'ki devirlerden günümüze kadar geçen çetin şartlara rağmen, varlığını muhafaza etmesini bilen büyük bir millettir. Bunun önemli nedeni de, tarihten bugüne kadar korunup gelen, zengin bir kültürlerinin olmasıdır. Ortaçağ Kırgızlarının kültürü ile ilgili bilgi vermeden önce, onların sosyal yapısı hakkında biraz bahsetmekte fayda vardır.

Yenisey Kırgızları konargöçer hayat tarzı yaşıyor ve asil bir aileden gelen yönetici tarafından idare ediliyordu. Kırgız yöneticisi, yönetimde bulunduğu dönem içinde, uruğların önde gelen aksakallarına (kurultay heyetine) itaat ettiği görülmektedir. Bu heyetten, ülkeye hizmet eden beyler ve ordu komutanları seçiliyordu. Kırgız yazıtlarına bakılırsa, ülke, beyler ve kara budun diye ikiye bölünmektedir. Ayrıca bunlara ilaveten köle ve cariyeler mevcuttur. Boyun içindeki idareci sınıf, kağanın giydiği beyaz kalpaktan giyiyordu.¹²⁹ Fakir yiğitler büyüyünce, beylere boyun eğerek onların hizmetine giriyorlardı.

Çin kaynaklarında, ortaçağ Kırgızlarında üst düzey yöneticiler, üç kişi olarak zikredilmektedir.¹³⁰ Bu durum Kırgızlarda savaş idaresinin de sağ, sol ve merkezi yapıdan meydana geldiğini gösteriyor olsa gerek. Aslında üçlü sistem bütün Türk ve konargöçer halklara has bir yapıydı. Yenisey runik yazıtlarına dayanarak, Kırgızların sosyal düzeninin altı uruğ ve altı budundan oluştuğunu söyleyebiliriz.¹³¹

Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Kırgız Kağanlığı'nın idari yönetim şekli, Çin'deki Tang Sülalesi'nin yönetim şekline büyük bir benzerlik göstermektedir. Çinliler, farklı ülkelerin idari yapılarını anlamak için, kendi ülkelerindeki yönetim şekillerini örnek vererek anlatmaya çalışmışlardır.¹³² Burada Ortaçağ Kırgız tarihi

¹²⁹ N. V. Kyuner, *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri*, Moskva 1961, 58; Ortaçağ Kırgız toplumunun sosyal yapısı ile ilgili tasviri şema için ayrıca bkz: Ek 1.

¹³⁰ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 352.

¹³¹ S. E. Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskva-Leningrad 1952.

¹³² A. R. Cusubaliev, Kırgızlardaki bu yönetim şekli ile ilgili Yenisey runik yazıtlarında doyurucu bilgilerin olmadığını belirterek, bunun sadece Çinlilerin kendi sistemine uyarlayıp kaleme aldığı yönetim

uzmanlarından Kocobekov'un Yenisey Kırgız Devleti'nin yönetim sistemi hakkında yayımladığı yazılarından istifade ederek, Kırgızların siyasi yapısı hakkında bilgi vereceğiz.

“Kırgızlarda üst düzey idari yönetim, altı bölüme ayrılmaktadır. Bunlar: Bakanlar, yüksek düzeydeki yöneticiler, idareciler, hatçılar (yazı divanı), beyler ve tarkanlardır. Bakanlar yedi, yüksek düzeydeki yöneticiler üç, idareciler on kişiden oluşmaktadır. Bunların tamamı askerleri yönetmektedir. Yazı divanıdakiler on beş, beyler ve tarkanlar çok sayıdadır”¹³³ demektedir.

Kağanlıktaki üst düzey yönetimin, “altı bölüme” bölünüşü “lyu dyen” Çin'deki Tang Sülalesi'nin yönetim kademesindeki “lyu bu” “altı bakanlık” olsa gerektir. Kağanlıkta tszaysyahlar yedi adet olup, ülkenin her bir yöresini yönetmektedirler. Yedi tszaysyahların biri yönetici olup, altısından her biri “dyenderdi” yapardı. Altı tszaysyahların, altı “dyendi” yöneticisi; Kırgız kitabelerindeki “altı bak buduna bey oldum”, “artım”, altı beylik buduna bey oldum” şeklindeki satırlar birbirine çok benzemektedir.¹³⁴

Yenisey Kırgız Kağanlığı'nın iç ve dış siyasetinin yürütülmesinde, yazışma evrakının götürülüşü önemli bir iş olarak görülmüştür. Bu iş içinde kağanlıkta 15 adamdan oluşturulan sekreterlik “çcanşı” çalışmıştır.¹³⁵ Uybat Kitabesi'ndeki yazının mahiyetine istinaden, görünen “çangşı”nın Kırgız Kağanlığı'nda önemli bir unvan olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı, E. İ. Kıçanov doğru açıklamıştır, 15 kişiden meydana gelen “sekreterlik”, bugünkü ifadesiyle devlet başkanlarının mektuplarını götüren kişilerin, üst düzey devlet görevlileri olduğu, tartışma konusu olmamaktadır.¹³⁶

sistemi şekli olduğunu yazar (“Bayırkı Mezgilden Kokon Handığına Çeyinki Mezgildegi Saltık Kırgız Koomunun Sotsialdik Tüzülüşü”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 112).

¹³³ Murat Kocabekov, “Kırgızların Menşei İle İlgili Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD), Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı-I*, c. XXIX, Temmuz, Ankara 2009, 55; Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obıtavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 352.

¹³⁴ Kocabekov, 55- 56.

¹³⁵ Kocabekov, 56; Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obıtavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 353.

¹³⁶ E. İ. Kıçanov, “Apparat Upravleniya Yeniseyskih Kırgızov (Po Kitayskim Svedeniyam)”, *İstoçniki Po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana i Sopredelnih Oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1991, 55-56.

Küçük Kırgız toplulukları, aksakallar tarafından yönetilmekteydi. Uruğların ortak problemlerini çözmek için, aksakallardan başka, “uruğ şurası” veya “aksakallar keneşi” toplanır, burada alınan kararlar aksakalların tasdikine sunulurdu.¹³⁷

Ortaçağ Türk devletlerinde ahali, mensup olduğu boylara göre bölünürdü. Kırgızlarda da durum farklı değildi. Yenisey Kırgızlarındaki boy yapısı ve boy isimleri hakkında bazı bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Yenisey runik yazıtlarında Aç, Bölüg, Bolşar, Köşdim ve Tyulbar gibi boy adlarının isimleri geçmektedir. Radloff, bunlardan Aç ile Bölüg'in Yenisey Kırgızlarının öz boyları olduğunu bildirmiştir.¹³⁸ Malov ise, Yenisey Kırgız Kağanlığı'nı yöneten boyun isminin “İdi” olduğunu belirtmektedir.¹³⁹ Elbette bunlardan bahsederken, bölgede yaşayan bütün Türk kökenli boyların çeşitli sebeplerle birbirleriyle karıştıklarını ve o devirlerde milletin değil devletin önemli olduğunu da göz önünde tutmalıyız.

Yukarıda, Kırgız Devleti'nde beylerin, kara budunun ve kölelerin olduğundan bahsetmiştik. Yenisey Kırgızları arasında bulunan köle yani esirler ayrı bir alt sınıfı oluşturuyorlardı. Karayev, bunları “sosyal düzenin en alt tabakasını oluşturan kimseler” olarak tarif eder.¹⁴⁰ Yenisey yazıtlarının II. Kızıl Çir yazıtında, kölelere karşı “ak kulum” ifadesi kullanılmıştır.¹⁴¹ Kağanlıktaki kölelerden oluşan sosyal sınıf, genelde farklı milletler ile yapılan savaşlar sırasında toplanmıştır. Çin kaynağı Tang Shu'da, Kırgızların, kar ayakkabılı Tutsiler, Dubo, Milige ve Yüecileri gece yakalayıp, hırsızlık yapan adamları esir alarak çalıştırdıkları yazılıdır.¹⁴² Yine Uybat Kitabesi'nde, yiğidin aş hakkında “köleler aş-yemek için mücadele etti” diye belirtilmektedir.¹⁴³

Alımkulov, Kırgızlar arasındaki mevcut köleleri, şu şekilde sınıflandırmaktadır; olco kul (savaşta elde edilen köle), kulak kul (satın alınan köle), baygege kelgen kul (at yarışında hediye olarak verilen köle), kalınga kelgen kul (başlık parası olarak gelen köle), cumşalık kelgen kul (kızını evlendirirken ona hizmet etmesi için verilen cariye), booru takır kul (köle çocuğu olarak dünyaya gelen köle), dene kul (hayatı boyunca köle

¹³⁷ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 233.

¹³⁸ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 2008, 117.

¹³⁹ Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, 45.

¹⁴⁰ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 116.

¹⁴¹ Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, 80.

¹⁴² Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 354.

¹⁴³ Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, 52, 61.

kalacak biri) ve bakma kul (evlat edinilen ve ev işlerine bakan fakir çocuk).¹⁴⁴ Yenisey Kırgız Devleti veya bozkırdaki köleliğinin emperyalist sistemin köleliğinden çok farklı olduğunu da burada belirtmeliyiz. Birincisi devir farklıdır, ikincisi ise, yaşam tarzı ve kölelerin çalışma şartları farklıdır. Bunun gibi pek çok farklılıkları sıralayabiliriz.

Yenisey Kırgızları daha çok kadın kölelerden istifa etmeyi güvenlik ve iş verimliliği açısından uygun görmüş olabilir ki, ülkede kadın kölelerin sayısı erkek kölelere kıyasla fazlaydı. Burada kadın kölelerden doğan çocukların zamanla o boy veya devletin mensubu haline geldiğini de belirtmeliyiz ki, bu da Kırgızların kadın köleleri tercih etmelerinin önemli sebeplerinden biri olsa gerektir.

Çin kaynaklarında belirtildiği üzere, Kırgız memleketinde kadınlara bakıldığında, erkekler az idi.¹⁴⁵ Bu da büyük ihtimalle erkeklerin savaş esnasında öldürülmüş olmasından kaynaklanıyordu. Konargöçer yaşam tarzı sürekli korunmak veya komşulara saldırmak için uygundu. Ayrıca, Kırgızların esir alırken erkeklere kıyasla kadınları tercih ettiklerini de yukarıda belirtmiştik. Bu da cinsiyet dengesini kadınların lehine değiştiren faktörlerdendi.

Yenisey Kırgız Devleti'nde kanunlar çok sertti ve tartışmasız uygulanıyordu. Devlete ihanetle suçlananların kellesi giderdi veya dar ağacına asılırdı. Eğer elçilik görevini yerine getirmeyenler, savaş öncesi asayiş bozanlar, kağan ve yöneticileri yanıltacak bilgi verenler ve hırsızlık yapanların kafaları kesiliyordu. Eğer hırsızlık yapan kimsenin babası hayattaysa, o hırsız oğlunun kafatasını ölene kadar boynunda taşımak zorundaydı.¹⁴⁶ Kırgız örf-adetlerine göre, bu tür kurallardan deliler muaf tutuluyordu. Fakat, delinin akrabaları onun yaptıklarından sorumlu sayılırdı. Eğer delinin akrabaları onu öldürmek isterlerse, öldürebilirlerdi ve kimseye de hesap vermezlerdi.¹⁴⁷ Ortaçağ Kırgızlarının kural ve kanunları uzun uzun hiçbir yere kaydedilmemiştir. Fakat bu kural ve kanunlar onların yaşam tecrübelerinden süzüle süzüle çıktığı için, etkili, kalıcı ve başarılı olmuştur.

¹⁴⁴ B. B. Alımkulov, "Obşestvennaya Struktura I Pravo Kırgızskogo Naroda XI-XVIII Vekov", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülüğünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 92.

¹⁴⁵ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 351.

¹⁴⁶ G. K. Alıkulova, "Ene-Saydagı Kırgız Mamleketi (VI-VII kk.)", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülüğünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 87.

¹⁴⁷ Alımkulov, 93.

2.1.1. Ortaçağ Kırgızlarının Kullandıkları Bazı Unvanlar

Ortaçağ Kırgızları, genel olarak o devirde yaşayan diğer Türk halkları ve hanlıkları tarafından kullanılan unvanları kullanıyorlardı. Fakat Yenisey Kırgızları, coğrafi olarak Türk halklarının en kuzeyinde veya kuzeydoğusunda bulduklarından ve Çin ile diplomatik ilişkilerinden dolayı, diğer Türk hanlık ve halklarında olmayan bazı unvanları da kullanmışlardır. Farklı olarak kullandıkları unvanların başında da “Aco” unvanı gelmektedir.

Çin kaynağı Tang Shu’da, Kırgız yöneticisi “Aco olduğundan, Aco diye isimlendirilmiştir” denilmektedir.¹⁴⁸ Buradaki “Aco” tabiri hakkında bilim adamları arasında ortak görüş mevcut değildir. Aco’nun Kırgız yöneticisi olduğunu söyleyenler olduğu gibi, onun Kırgız yöneticisine verilen unvan olduğunu belirtenler de vardır. Konunun daha iyi anlaşılması için Aco ile ilgili kaynaklarda zikredilen diğer bilgileri de paylaşmalıyız. Sinolog Kıçanov, “Aco”yu kırmızı renk ile özdeşleştirir; “Aco’nun kendi rengi vardır, altı kızıl, bu Çin kaynaklarında ayrıca Kırgız runik yazılarında da kızıl renk anlamını vermektedir”.¹⁴⁹ Aco, değerli tilki veya samur derisinden zenginlerin giydiği bir giysi giymektedir. O, kışın samurdan kalpak, üstüne altın takılmış tepesi büyük kalpak ile yürümektedir. Yakut el-Hemevi’nin “Mucemu’l Buldan” adlı eserinde, “Kırgız hanına herkes baş eğip, göz önünde hiç kimse oturamazdı. Yaşı kırkın üzerinde olanlara oturması için izin verilirdi” diye bir malumat zikredilmektedir.¹⁵⁰ “Aco” tabiri ile ilgili tartışmalar bilim adamları arasında devam edecek gibi gözüküyor.

Aco haricinde, Yenisey Kırgız Kağanlığı’nı idare eden kimselere Orhun yazıtlarında “kagan”, Yenisey yazıtlarında “han”, Arap-Fars eserlerinde “hakan” ve “han” dedikleri görülüyor. Arap ve Fars yazarları Kırgız Acosu’ndan bahsederken “Hirhiz hakani” diye bilgi vermektedirler.¹⁵¹ Barthold, Uygur Kağanı’nın Kırgız yöneticisine “Pits’sse-Tunge Gin” unvanını verdiğini yazar.¹⁵² Bu unvanın ne anlama geldiği hakkında bilgiye sahip değiliz.

¹⁴⁸ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavshih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 352.

¹⁴⁹ Kıçanov, “Apparat Upravleniya Yeniseyskih Kırgızov (Po Kitayskim Svedeniyam)”, 26.

¹⁵⁰ Kocabekov, 53- 54.

¹⁵¹ Kıçanov, “Apparat Upravleniya Yeniseyskih Kırgızov (Po Kitayskim Svedeniyam)”, 55.

¹⁵² V. V. Barthold, “Kirgizi”, *Soçineniya*, c. II, Moskva 1963, 487.

Ortaçağ Kırgızlarında yönetici kesimin bel kemiği “Bekler”den oluşuyordu. Bekler, boyların yönetici asilzadeleri olup, Kağan’ın veya Elteber’in iktidarını tanıyorlardı. Kendi boydaşlarından hediyeler kabul ederek, gerekli olduğunda onların tarafını tutup koruyordu.¹⁵³ “Bek” tabiri Türkler batıya doğru ilerledikçe “Biy” ve daha sonra “Bey” şekillerine dönüşmüştür.

Kırgız yöneticileri arasında “Elteber” veya başka bir deyişle “Sılifa” unvanı da sıklıkla kullanılmıştır. Elteber, kağan unvanından sonra gelen bir unvandı ve genelde siyasi iddiası olmayan kabileler ve küçük etnik grupların yöneticilerine verilir. Bundan dolayı “Elteberlig budun” tabiri ortaya çıkmıştır. Kırgızlar bozkırda kurulan Göktürk, Uygur gibi büyük devletlerin emri altına girdiklerinde, büyük ihtimalle Elteberler tarafından yönetiliyordu.¹⁵⁴

Ortaçağ Kırgızlarında, “Tutuk” unvanı da sıkça rastlanan unvanlardan biridir. Türkler tarafından çok iyi bilinen “Tutuk” unvanı ile ilgili yazıtlarda bazı bilgiler mevcuttur. Yenisey’de bulunan Kecilig Hobu Kitabesi’nde bununla ilgili şu ifadeler geçer; “Otuz yaşında memleketime sahip oldum. Kırk yaşında memleketimde Tutuk olup, ülkemi yönettim”.¹⁵⁵ Bu yazıtı izah eden Malov, kitabının başka bir yerinde ayrıca “Tutuk”un yönetici olduğunu gösteren “ay şekilli altın kemeri”nin olduğunu da belirtir.¹⁵⁶ Uyük Tarlak Kitabesi’ndeki satırlarda savaşçısının ismi El Tugan ayrıca rütbesi “Tutuk” idi. Türk kökenine sahip olduğu kabul edilerek alınan “Tutuk” unvanı, Çinlilerin du-du (tuotuk) sembolü olarak görülmektedir. Kırgızların bu unvanı “Tuotuok” varyantı ile Türklerden farklı bir şekilde kullanmış olmaları da mümkündür.¹⁵⁷ Yukarıdaki bilgilerden görüldüğü gibi, “Tutuk” Yenisey Kırgızlarında faal kullanılan ve üst düzey yöneticilere verilen önemli unvanlardan biri idi.

Kırgızlar tarafından kullanılan ve runik yazıtlarda zikredilen bir başka unvan “Öge” idi. “Öge” unvanının merkezi ve yerel yönetimlerde keneşçi-danışman, akıl erbapları (ak sakallar) hizmetkarlar için kullanılmış olması büyük bir ihtimaldir. Yerel yönetimleri kontrol etme ve denetleme işi merkezden yürütülmekte, bunu da sağ “çci-

¹⁵³ Cusubaliev, “Bayırkı Mezgilden Kokon Handığına Çeyinki Mezgildegi Salttk Kırgız Koomunun Sotsialdik Tüzülüşi”, 115.

¹⁵⁴ Cusubaliev, “Bayırkı Mezgilden Kokon Handığına Çeyinki Mezgildegi Salttk Kırgız Koomunun Sotsialdik Tüzülüşi”, 111.

¹⁵⁵ Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, 81- 82.

¹⁵⁶ Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, 94- 95.

¹⁵⁷ Kocabekov, 55- 56.

şi” “müfettişler” yapmaktaydı.¹⁵⁸ Başka bir deyişle Kocobekov’a göre, ögeler müfettişlik görevi yapıyorlardı. Tarihçi Saadettin Gömeç, “Öge” unvanının Çince “Aco” veya “A-je”nin Türkçe şekli olduğunu düşünüyor.¹⁵⁹

Yenisey Kırgızlarına has bir başka unvan “İnal”dır. “Bay–Bulun I (E 42) Yazıtı’nın 7. satırında İnal Han adı geçmektedir: erdem için inal <ka>nta n2 üntüm e esiz e e? ökünçüg erdemim başı için e öldürdüm “Kahramanlık için Inal Han’ın (huzuruna) çıktım, ne yazık! Pişmanlığımı, kahramanlığımın başı için öldürdüm.”¹⁶⁰ Erhan Aydın, buradaki “İnal” sözcüğünün kişi adı değil büyük olasılıkla unvan olduğunu belirtmiştir. Reşidüddin ve Ebül Gazi Bahadır Han’ın eserlerinde de Kırgızların yöneticilerine “İnal” dediklerini biliyoruz.

XVI. yüzyılda Türkistan’ı ziyaret eden Seyfi Çelebi, Kırgızların unvanları hakkında şu bilgileri vermektedir; “Bunların padişahları yok, Beğ’leri vardır. Beğ’lerine “Kaşka” diyorlar...”¹⁶¹ “Kaşka” unvanı Kırgız yöneticileri tarafından daha çok XV. yüzyıldan sonra kullanılmıştır. Manas Destanı’nda Manas’a “Köy Kaşka” lakabı takılırken, Yenisey Kırgızlarının mirasçıları olan halklardan Hakaslarda bu unvan “Haska” formasında görülmektedir.¹⁶² “Kaşka” tabirinin kahramanlık, savaşlarda gösterilen cesaret ile de ilgisi olduğunu, bu tür lider kimselere verildiğini belirtmeliyiz.

Ortaçağ Kırgızlarında kullanılan unvanları belirtirken, o devirde devletin hakimiyet alâmeti olarak görülen şeyler hakkında da kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Çünkü bu alâmetlerle ilgili bilgiler öz kaynaklarımız olan runik yazıtlarda bulunmaktadır ve bunlar Kırgızların eskiden beri devlet geleneğine sahip halklardan olduğunu kanıtlayan en önemli malzemelerdendir. Türkolog Useev’in tespit ettiği kadarıyla, Yenisey runik yazıtlarında al urungu (kırmızı bayrak), belde banım (belde

¹⁵⁸ Kocobekov, 56.

¹⁵⁹ Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 61.

¹⁶⁰ Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, *Turkish Studies*, Volum 7/2 Spring 2012, 165.

¹⁶¹ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, I, 70.

¹⁶² A. İdirisov, “Kırgız, Hakas Elderinin Ortosundagı Etno-Madaniy Baylanıştar”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 284.

bulunan kemer), altunluğ keş (altın yay) ve egnin yütim (rütbe) gibi Kırgızların devlet alâmetlerini belirten kelimeler mevcuttur.¹⁶³

2.1.2 Kırgız Kıştımları

Yenisey Kırgızları hakkında bahsederken, Kırgız Kıştımlarından da bahsetmemiz lazımdır. Çünkü Kıştımların Yenisey Kırgızlarının tarihinde özel bir yeri vardır. Kırgız Devleti sınırları dahilinde, Kırgızlara boyun eğip yaşayan boy ve uruğlara “Kıştımlar” denilmiştir.

Aslında “Kıştım” kelimesi devlet tarafından toplanan vergi ile bağlantılıdır. Hakas halk etimolojisine göre, “Kıştım” veya “Kictım” tabiri “kis” (samur) ve “tım” (deri) sözlerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır ve samurla toplanan vergi, yasak anlamı veriyor.¹⁶⁴ “Kıştım” tabiri Yenisey runik yazıtlarında da geçmektedir. Kemçik Kaya Bacı Yazıtı’nda, “*Ben İnançu Çigşi.. altı bağ Keşdim halkından*” ifadesi mevcuttur.¹⁶⁵ “Kıştım” tabiri XVII. yüzyıla kadar Güney Sibirya’da kullanılmıştır.¹⁶⁶

Kıştımlar yoğun olarak Yenisey Kırgız Kağanlığı (VI.-VII. Yy.) döneminde ortaya çıkmıştır. Bağlı boylar ve yüksek konumda olan Kırgızlar tarafından sosyo-etnik baskılara maruz kalanlar, Kıştımları oluşturmuşlardır.¹⁶⁷ Kırgız Kıştımlarının kökenleri ve dilleri farklıydı. Örneğin, Alacaatlılar Kıştımları ile Kırgızlar, birbirlerinin dillerinden anlamıyorlardı. Çin kaynaklarında; “Alacaatlılar ile Kırgızlar birbirleriyle çok savaşırlar. Onların yüz şekilleri birbirlerine benziyor, ama birbirlerinin dillerinden anlamazlar” denilmektedir.¹⁶⁸

Kıştımlarla ilgili bilgiler Müslüman kaynaklarında da geçmektedir. “Hudud El-Alam” eserinde, Kırgızlardan bir halk olan “Kesimler”den bahsedilir. Avcılıkla

¹⁶³ N. Useev, “Enisey Kırgız Kaganatında Biylik Cana Mamleket Atributtarı: Enisey Cazma Esteliklerinin Negizinde”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüüllüğünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 177-181.

¹⁶⁴ V. Ya. Butonaev, “Zametki o Dvuh Hakasskih Etnonimah”, *Uçenie Zapiski Hakasskogo İnstituta Yazıka, Literaturı, İstorii*, Sayı: XVI, Abakan 1970, 180.

¹⁶⁵ Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, 44-45.

¹⁶⁶ Yu. S. Hudyakov, “Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinskoy Kotlovine”, *İstoriceskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost’*. *Problemi Arheologii i Etnografii*, Sayı: 2, Leningrad 1983, 144.

¹⁶⁷ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 154-155.

¹⁶⁸ *Kırgız Cana Kırgızstan Tarihının Bulaktarı*, c. II, Bişkek 2003, 20.

geçimini sağlayan, dilleri Karluklara, giyim kuşamları Kimeklere benzeyen bu halkı, bilim adamları, “Kıştımlar” olarak görüyor.¹⁶⁹

XI.-XII. yüzyılda Kıştımların bir kısmının Kırgızlarla birlikte Yenisey’den güneye inerek bozkıra çıktıklarını görmekteyiz. Kıştımlar bozkırda naaşlarını tek mezarlara, dağ yamaçları ve bellere defnediyorlardı. Bunların bazıları Kırgız mezarlarına benzese de, iç düzeni farklıydı.¹⁷⁰ Kıştımların defin merasımından görüldüğü gibi, onların Kırgızlar ile kaynaşması yüzyıllar almıştır.

Rubruk seyahatnamesinde Güney Sibiry’a anlatırken; “Orada hayvan yetiştirerek geçinen fakir Kırgız kavmi yaşar. Daha uzakta ayrıca Orengaylar oturur. Bunlar ayaklarının altına düz ve cilalanmış kemikler bağlarlar ve donmuş kar veya buz üstünde, kuşları veya vahşi hayvanları yakalayabilecek kadar hızlı hareket edebilirler.” bilgisini verir.¹⁷¹ Butanayev, Rubruk’un Orenhaylar olarak zikrettiği kimselerin Kırgız Kıştımları olduğunu ve daha sonraki yüzyıllarda bu tabirin vergi ödeyici manasında resmi yazışmalarda kullanıldığını bildirir.¹⁷²

Kırgızların Kıştımlarla ilişkisi sadece amir-memur ilişkisi değildi ve bunlar sanıldığından daha derin ilişkiye sahiplerdi. Kıştımlar, Kırgızlara devamlı borçlu sayılmıştır. Fakat açlık olduğu zamanlarda onlar Kırgız topraklarına gelip giysi, hayvan ve ev eşyaları alıyorlardı. Kıştımlar ödeyeceğini aynı şekilde ve tekrar ödemeye mecburlardı. Yabani hayvan derileri ve kürkler ödeme olarak sayılırdı. Bozkır töresine göre Kıştımlardan beş kürk ve onun karşılığında vergi alınmıştır. Bazen vergiler; demir süslemeleri, aletler, giysiler ve yiyecek olarak alınırdı. Vergi toplarken “emanet” sisteminden yararlanmışlardır. Kıştımlar vergi ödeyemezlerse onun karşılığında rehin olarak onların kadınları ve çocukları alınırdı. Kırgız beyleri, Kıştımlar vergi ödemediği için vazgeçip isyan ettiklerinde, başka ulus beylerinden askeri yardım istemişlerdir.¹⁷³

“Kıştım” sınıfı XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bazı Kıştım halklar, boy isimlerinde “Kıştım” adını günümüze kadar yaşatmışlardır. Günümüzde Altaylılar

¹⁶⁹ *Kırgız Cana Kırgızistan Tarihinin Bulaktarı* c. I, Bişkek 2002, 64.

¹⁷⁰ Hudyakov, “Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinskoy Kotlovine”, 145.

¹⁷¹ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, İstanbul 2001, 99-100.

¹⁷² Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 156-157.

¹⁷³ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 155.

arasında Aç-Kışım, Hakaslar arasında Kışım boy adları vardır.¹⁷⁴ “Kışım” tabiri ve Kışım sınıfı sadece Yenisey Kırgızlarına ait, kendine has özellikleri olan bir olgudur.

2.2. KIRGIZLARDA AİLE ve EVLİLİK

Aile, en küçük sosyal birliktelik olup, dilin, tarih bilincinin, kültürün en ince ve samimi bir şekilde korunup devam ettirildiği bir kurumdur. Aile, toplumların geleceği açısından önemli olması bakımından, her toplum ona özel bir ilgi göstermek zorunluluğu hissetmiştir. Tarihte büyük devletler kurmuş ve dünya lideri olma yolunda etkili olmuş Türkler, aileye ayrı bir önem vermiş ve onun korunması hususunda her türlü çareye başvurmuşlardır. Geleneklerine bağlılığı ile dikkati çeken Kırgızlar da aile konusuna özel ilgi göstermişlerdir. Kırgızlar’da aile bağı çok güçlüdür. Soy ve nesiller arası ilişkiler sağlam tutulur. Bir atasözünde “kendi şeceresini bilmeyen Kırgız değildir” denilir.¹⁷⁵

Ortaçağ Kırgızlarında ataerkil aile tipi hakimdir. Kırgız ailesi denildiği zaman, bütün halklarda olduğu gibi, akla öncelikle ev ve ocak gelir. Ünlü Kırgız folklor uzmanı Akmataliyev, Kırgız ailesinde mevcut bir takım özelliklerden yola çıkarak, Kırgız ailesinin iki bin yıllık bir geçmişi olduğu iddiasını dile getirmiştir.¹⁷⁶

Kırgızlarda iki aile çeşidi mevcuttu. Bunlar; anne baba ve küçük çocuklardan oluşan “küçük aileler” yani “çekirdek aileler”¹⁷⁷ ve 100-150 insandan (üç nesil) oluşan “büyük aileler” idi.¹⁷⁸ Burada büyük aileden kastedilenin uruğlar olduğunu belirtmeliyiz. Ataerkil ilişkilerinin uzun süre yaşanmasından dolayı, Kırgız toplumunda akraba ilişkileri hakim duruma gelmiştir. Bir Kırgız’ın sosyal hayatı, aile ve akrabalık bağları üzerine kurulmuştur. Aile, Kırgız toplumunun, Kırgız Devleti’nin çekirdeğini ve temelini oluşturmuştur. Kırgızlarda aile kutsal bir ocak kabul edilmektedir.¹⁷⁹

Kırgızların akrabalık ilişkileri düzeninde, iki yön göze çarpmaktadır; a) baba tarafından akrabalar, b) anne tarafından akrabalar. Eski devirlerden beri Kırgız aile

¹⁷⁴ Butonaev, 181.

¹⁷⁵ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 245-246.

¹⁷⁶ A. Akmataliyev, *Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü*, Şam Yay., Bişkek 2000, 143-144.

¹⁷⁷ S. Koca, *Türk Kültürünün Temelleri II*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2000, 106.

¹⁷⁸ S. M. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi*, Kırgızistan Yay., Frunze 1990, 256.

¹⁷⁹ Polat, 134.

sistemi diğer akraba Türk halkları ile benzerlik göstermiştir. Bir Kırgız için hem amcaları, hem de dayıları çok önemlidir.

Bunların haricinde üçüncü bir akraba ilişkisi mevcuttur ki, bu da evlilik sonucunda meydana gelen kuda-sök sıhrı hısımlık ilişkileridir. Dünürlük yoluyla akraba olmanın ne kadar önemli olduğunu gösteren bir atasözünde şöyle denilmektedir; “Kuda bolgonço kulbu, biybi suraş, kudalaşkandan kiyin kul bolso da sıylaş” (Dünür olana kadar köle mi, bey mi olduğunu sorarak araştır, dünür olduktan sonra köle da olsa saygıda kusur etme). Akralık sistemi, evlilik kural ve geleneklerine çok bağlıdır. Kırgızlarda dışarıdan, yani kan bağı olmaksızın evlenme esastır. Halk arasında korunan haliyle, Kırgızlar 8 nesile kadar akrabalarıyla evlenmezler.¹⁸⁰ Çiftlerin evlenebilmeleri için, kabile içindeki kurallara uymaları gerekmektedir. Kırgızların evlilik yoluyla akraba olmaya ne kadar önem verdiğini, “dost ayrılan, kuda kayrıl” (dost ayrılır, dünür kalır) atasözünden de görmek mümkündür.

Kırgızlarda tek kadınla evlilik olduğuna dair kesin deliller bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁸¹ Kırgızlarda evliliğin yapılabilmesi için kalın'ın (başlık parasının) verilmesi en önemli koşul olmuştur. Kalının ortaya çıktığı ilk dönemlerde, kalın kızın babası ve ailesine değil, mensup olduğu boya verilirmiş. Çin kaynaklarında Kırgızların evlilik yaptıklarında kalın olarak atlar ve koyunlar verdiklerinden söz edilmektedir.¹⁸² Kalın ödenmeden düğün yapılmazdı. Kalın esas olarak hayvanlardan oluşmaktaydı. Kalının miktarı ne kadar yüksek olursa, gelinin, güveyin ve ailenin itibarı da o kadar artmaktaydı.¹⁸³ Kırgızlarda 3, 5, 7, 9 gibi sayılar önemli olduğu için kalında da bunlar ön plana çıkmaktadır. Destanlarda, efsanelerde ve tarihi kaynaklarda dokuzar, yedişer hayvan çeşidinden, hediyelik eşyalardan, hatta kölelerden kalın verildiği sık sık vurgulanmıştır.

Suci bölgesindeki Kırgız Runik Yazıtı'nda: “... Zengin, varlıklıyım, atlarım sayısızdır. Yedi kardeşim, üç oğlum, üç kızım vardır. Oğlumu evlendirdim. Kızımı kalınsız (başlıksız) verdim...” bilgisi verilmektedir.¹⁸⁴ Bundan yola çıkarak ortaçağlarda

¹⁸⁰ A. S. Usubaliyeva, “Nikenin Salttuu Formaları Cana Anın Koomdogu Eelegen Ordu”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardığı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 335.

¹⁸¹ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 237.

¹⁸² Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 351- 353.

¹⁸³ Koca, 108.

¹⁸⁴ Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, 34.

bazı Kırgız zengin yöneticilerinin itibarını yükseltmek için kızlarını kalınsız evlendirdiğini de söyleyebiliriz. Araştırmacılar arasında, Kırgızlarda başlık parası vererek dünür olma geleneğinin, IX. yüzyıldan itibaren başladığını ileri sürenler de var.¹⁸⁵

Kırgızlar sadece Kırgız boylarından kız alıp vermiyorlar, diğer Türk boylarından veya dışarıdan evlilikleri de teşvik ediyorlardı. Türk tarihinde pek çok örneğini gördüğümüz bu teşvikteki amaç, akraba sayısını artırmak, karşılıklı olarak birbirlerinin destek ve himayesini kazanmak arzusudur. Dışarıdan evlilikten başka bir beklenti de, akraba boylar edinerek boylar arasındaki yağma ve çapulculuğu önlemek ve böylece iç barışı sağlamaktır. Zira konargöçer bir hayat yaşayan bozkır aile ve boylarının tabii afetlere ve düşman saldırılarına karşı koyabilmeleri, ancak kendi aralarında akrabalık bağları kurmaları ve işbirliğini kuvvetlendirmeleriyle mümkün olabilmekteydi.¹⁸⁶ Bundan dolayı Kırgızlar “Alıstı cakın kılğan kız, tamaktı tattuu kılğan tuz” (Uzaktakini yakınlaştıran kız, yemeği lezzetli yapan tuz) demişlerdir. Dışardan evlenmenin bir başka hususu, kanın yenilenip temizlenmesidir. Kırgızlar eskiden beri buna “Söök canırtuu” (Kemiğin, neslin yenilenmesi) demişlerdir.¹⁸⁷ Kırgızlarda bununla ilgili “Kurama temir kurç bolot” (Karma demir keskin olur) atasözü mevcuttur.

Kırgızlarda, diğer Türk halkları arasında da sıkça rastlanan levirat ve sororat evlilik türleri mevcut idi. Levirat¹⁸⁸ yani ağabeyin eşi denilirdi. Bu gelenek Manas Destanı’nda, Manas’ın ölümünden sonra ortaya çıkan olaylarla ilgili olarak çok güzel bir şekilde yansıtılmıştır; Manas öldükten iki ay sonra babası Cakıp Han, Mendibay’ı göndererek Semetey’e gebe olan gelini Kanıkey’e, at ölünce postunun, ağabey ölünce yengenin miras kaldığını belirterek, Manas’tan geriye kalan Kanıkey’in, Manas’ın kardeşlerinden, yani Abıke ile Köböş’ten hangisiyle isterse onunla evlenebileceği teklifini iletir. Ardından aynı teklif Manas’ın diğer eşi Akılay’a da yapılır.¹⁸⁹ Bu davranışın temelinde aile ve malın parçalanmaması, çocukların babasız büyümemesi

¹⁸⁵ Esencan Tınay Uulu, *Cooker Kırgız Elinin Saltının, Ürp-Adatının Kelip Çığışı Cönündö Bayan*, Bişkek 2000, 11.

¹⁸⁶ S. Divitçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul 1987, 150.

¹⁸⁷ Polat, 150.

¹⁸⁸ Günümüz Kırgız dilinde levirat yerine “amangerlik” tabiri kullanılıyor.

¹⁸⁹ F. Bilecik, “Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, (Yay. Haz. E. Gürsoy-Naskalı), Ankara 1995, 234- 236.

fikri ile himaye ve destek anlayışı yatmaktadır.¹⁹⁰ Sororat¹⁹¹ ise dul erkeğin ölen eşinin yerine onun kız kardeşiyle evlenme hakkıdır.¹⁹² İstenmiş veya nişanlandırılmış kız öldüğü durumda, onun yerine, boş olan küçük kız kardeş geçiyordu. Burada da başlık parası faktörü ile söz kesme, akraba olarak kalma nedenlerinin ağır bastığını söyleyebiliriz.

Kırgızlarda görülen “Bel kuda”, çocuklar daha anne karnındayken veya ondan önce tarafların dünür olma şekliyle evlendirilmesi, geçmişte yaygın olan ve kökeni çok eskilere dayanan bir adettir. “Bel kuda” geleneğinin amaç ve gerekçelerinden biri bu şekilde dostluk kurmak, bu akrabalıklarının nesiller arasında da yaygınlaşıp sürekli olmasını sağlamaktır.¹⁹³ “Bel kuda” geleneğine, devlet yöneticileri arasında da, iki ülke arasında barış sağlandıktan sonra da, başvurulduğunu söyleyebiliriz. Mustafa Erdem de, “Bel kuda”nın Kırgızların çok eski adetlerinden biri olduğunu, bunun örneklerinin Manas Destanı’ndan da görmek mümkün olduğunu bildirir.¹⁹⁴

Evliliğin diğer bir özel türü de, Kırgızların “Kayçı kuda” dedikleri mübadele evliliğidir. Yani ailelerin karşılıklı olarak kız alış-verişi yapmalarıdır. Bu ilişkide anne babalar çapraz dünürler oluyorlardı. Aileler kızlarını karşılıklı olarak birbirlerine verirler veya birisi kızını veriyse, alan kimse de kendi kız kardeşini dünürün erkek kardeşine verirdi. Bu tür evlenme türünden, daha çok kara budununun istifade ettiğini baştan söylemeliyiz.

Kırgızlarda ayrıca eski bir evlenme türü olarak “Beşik kuda” (Beşik kertmesi) dünürlüğünün olduğunu da belirtmeliyiz.¹⁹⁵ Burada bir ilginç bilgiyi paylaşmakta yarar vardır. Yenisey Kırgızlarının mirasçıları olarak bilinen Hakaslarda kardeşler bir yumurtayı paylaşıp yemiyorlardı. Çünkü öyle yaparlarsa, kız kardeşler aynı kişiyle, erkek kardeşler de aynı kadınla evleneceklerine inanılırdı.¹⁹⁶

İyi bir evlilik atanın gidip istediği, kuda yani dünür olduğu bir kızla, geleneklere uygun olarak yapılan evliliklerdir. Ancak bu şekilde evlenen kadınlar baybiçe

¹⁹⁰ Koca, 107.

¹⁹¹ Günümüz Kırgız dilinde sororat “baldız aluu” (baldızla evlenmek) şeklinde açıklanıyor.

¹⁹² O. Karatayev, Eraliyev, *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Biyiktik Yay., Bişkek 2005, 415.

¹⁹³ Polat, 136.

¹⁹⁴ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 259.

¹⁹⁵ Polat, 138-139.

¹⁹⁶ V. Ya. Butanayev, *Hooray As-Tamahtarı*, Hakasiya, Abakan1994, 29.

olabilmektedirler.¹⁹⁷ Eskiden, oğlanın babası ve kadınlar, kız istemeye gitmezlermiş. Çünkü eğer kızın babası kızı vermezse, o zaman oğlan babasının toplumda otoritesinin sarsılacağından korkulmuş.¹⁹⁸

Kırgızlarda kız kaçırma olayları eski dönemlerde rastlanmayan bir vakadır. Kaide olarak kız kaçırma yöntemi ancak kızın kendisi mutabık olduğu zaman gerçekleştirilirdi.¹⁹⁹ Burada daha çok kızın kaçmasından bahsedebiliriz. Çünkü ortaçağ Kırgızlarında, kadınlar ve kızlar boyun erkeklerinin namusu sayılırdı ve dışardan biri kolay kolay başka boydan zorla kız kaçırmaya cesaret edemezdi.

Kırgız toplumunda kızın bakireliğine son derece önem verildiği için, onu erkenden evlendirmeye çalışırlardı. Türk kültürüne göre, Türk kadınının namusu çok önemli olup, savaşta düşman eline düşmesi büyük zillet sayılırdı.²⁰⁰ Kırgız kadınlarının evlendiklerinde boyunlarına dövme yaptırdıklarını, Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz.²⁰¹

Eskiden birçok toplumda olduğu gibi, Kırgızlarda da çok çocuk en büyük servet ve kudret sayılırdı. Hele erkek evlat doğurmak bahtiyarlık addedilirdi.²⁰² Bu sebeplerden ötürü Kırgızlar eski devirlerden itibaren gençlerin ergenlik yaşına ulaştığında evlenmelerini doğru bulmuşlardır.

2.3. KIRGIZLARDA DİL VE YAZI

Ortaçağ Yenisey Kırgızlarının dili Türkçe, yazısı runik idi. Her ne kadar Kırgızlar Yenisey civarında Samoyedler ve Moğol dilli kabileler ile komşu yaşamış olsalarda, dillerinin Türkçe olduğundan şüphe yoktur. Bölgede bulunan runik yazılar bunun en büyük kanıtıdır. Bu bölümde kısaca Yenisey Kırgızlarının dili ve yazısı ile ilgili bilgi vermeye çalışacağız.

¹⁹⁷ N. Yıldız, *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995, 368; Eski Kırgız toplumunda beyin veya zengin birinin birinci karısına “baybiçe” deniliyordu ve baybiçeler kocasının diğer hanımları ve onların çocukları üzerinde mutlak otorite sahibiydi (Karatayev ve Erallyev, 81).

¹⁹⁸ Polat, 155.

¹⁹⁹ A. Cumagulov, *Semya i Brak u Kirgizov Çuyskoy Dolini*, Frunze 1960, 32.

²⁰⁰ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, 202.

²⁰¹ Taşağıl, 84; Eberhard, 68.

²⁰² Polat, 151.

Fransız araştırmacısı Roux, “Kırgızlar 700’lü yıllarda Türkçe konuşuyorlardı. Ve hiç süphesiz bu dili en azından bin yıldan beri konuşmaktaydılar. Çinliler tarafından derlenen kelime dağarcıklarında yer alan sözcükler de isimleri gibi saf Türkçe’dir” demektedir.²⁰³ Hakas bilim adamı Leonid Kızlasov, Kırgızların en eski devirlerden beri Türk dilli olduklarını yazar.²⁰⁴ Ünlü Türkolog Sergey Malov, Ortaçağ Kırgızların dilinin ortak, epigrafik ve runik olduğu değerlendirilmesini yapmıştır.²⁰⁵

Bir başka ünlü bilim adamı Nikolay Baskakov, Kırgızların X. yüzyılda Altay civarında yaşarken, Kıpçak dilini benimsediklerini bildirir.²⁰⁶ Gerçekten de günümüz Moğolistan topraklarından kuzeybatıya göç eden Kırgız kabileleri, en çok Kimek boyları ile karışmıştır. Bu karışım, onların dillerine de muhakkak etki etmiştir. Günümüz Türk Lehçeleri sınıflandırılmasında Kırgızca’nın, Türkçe’nin Kıpçak Grubu’na dahil edilmesi, Baskakov’un görüşünü desteklemektedir. Başka bir deyişle Kırgızlar Kıpçak dilini benimsemediler ama, dilleri Türkçe’nin Kıpçak Grubu’na dahil oldu. Zaten bu lehçeler başından beri birbirlerinden çok da farklı değildi.

Moğollar tarafından Çin’de kurulan Yuan Sülalesi dönemi kaynaklarında, Kırgızların dilinin Uygurlara benzediği bildirilir.²⁰⁷ Sinolog Biçurin de, “Kırgızların dillerinin Türkistanlılar ile aynı olduğunu belirtmiştir”.²⁰⁸ Bilindiği gibi, 840 yılında Kırgızlara boyun eğmek zorunda kalan Uygurların önemli bir kısmı, günümüz Doğu Türkistan topraklarına göç etmişlerdir. Yenisey Kırgızlarının bir kısmı da, Uygurların ardından bu bölgelere gelerek yerleşmeye başlamıştır. Kırgızlar ile Uygurların tarihi komşuluk ve akrabalık ilişkileri, tarih yazıcıları ve bilim adamları tarafından, bunların dillerini birbirlerine benzeterek, konuyla ilgili örnek olarak vermelerine neden olmuştur.

Güney Sibiry coğrafyasında bulunan runik yazıtlarla ilgili Radloff, “Bu yazıtları bırakan halkın çoğu Kırgızlardır” demiştir.²⁰⁹ Kırgızlar yazılarını çeşitli taşlara, aynalara, kayalara ve en çok mezar taşlarına kazımışlardır.²¹⁰

²⁰³ J. P. Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul 2008, 87.

²⁰⁴ L. R. Kızlasov, “Kak Nam Sebya Nazıvat?”, *Sovetskaya Hakasya*, 6 Avustos, Abakan 1991.

²⁰⁵ Malov, *Pamyatniki Drevnyurkskoy Pismennosti*, 7.

²⁰⁶ N. A. Baskakov, *Vvedenie v İzuçenie Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1962, 297.

²⁰⁷ E. İ. Kıçanov, “Svedeniya v “Yuan-Şi” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, V(I), Frunze 1965, 59.

²⁰⁸ Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnom i Nineşnom Sostayanii*, 147.

²⁰⁹ W. W. Radloff, *Die altturkischen Inschriften in der Mongolei. I und II Lief.* SPb. 1894, 300.

Yazının, Yenisey Kırgızlarına, doğudan gittiğini düşünen bilim adamları da mevcut ve onlar pek de haksız sayılmazlar. S. V. Kiselev, Kırgızların yazıyı, Göktürklerden aldığını, böylece yazının Tanrı Dağları bölgesinden doğuya götürülmüş olabileceğini düşünmüştür.²¹¹

Bu alanda otorite olarak tanınan Sergey Klyaştorıy de, runik yazısının Sogd alfabesinden ödünç alındığını ve Türkler tarafından geliştirilip tamamlandığını yazıyor.²¹² “Kırgız Kağanlığı’nda devlet yazı işleri Uygur yazısıyla yürütülüyordu”²¹³ cümlesini delil olarak sunan Sinolog Kıçanov, Kırgızların yazı işini Uygurlardan almış olabileceğini düşünmüştür. Runik yazısını, kimin kimden aldığı burada çok da önemli değildir. Çünkü Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar ve diğerleri ortaçağ Türk uygarlığının temsilcileridir ve bunları birbirlerinden ayrı değerlendirmek, meselenin aydınlatılması açısından, son derece yanlış sonuçlar doğurur.

863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Alp İnanç adlı elçisini Çin’e göndererek onlardan klasik kitaplar istemişlerdir. Taşağıl’ın yazdığına göre, Çinliler Kırgızların bu isteklerini kabul etmeyip geri çevirdiler.²¹⁴ Çokan Valihanov, Çin kaynağındaki bu bilgiyi yorumlarken, “bu olayla, Kırgızların o zamanlarda yazıya sahip olduklarının kanıtlandığını” yazmıştır.²¹⁵

Arap bilim adamı Yakut “Mecmaul-Büldan” eserinde Kırgızlar hakkında bahsederken, onların yazı işleriyle uğraştığını şöyle açıklar; “Yazı yazmak için kamıştan kalemleri vardır. Oldukça akıllı ve kavrayışlıdır. Mum kendi kendine sönmedikçe mumu söndürmezler.”²¹⁶ Yakut’un Kırgızların yazıları hakkındaki görüşleri, onların sadece taşlara yazı yazmadıklarını göstermektedir.

Sayan Altay Türklerinin dünya tanımına göre, yazı ilahi bir köke sahiptir. Kahramanlık destanlarında, Yaratan Çayaçı kahramanlara, kaderlerini öğrenebileceği kitaplar gönderirler. Hakaslara göre, Yenisey kayalarındaki runik yazılar, Dağ ruhları

²¹⁰ G. K. Alıkulova, “Ene-Saydağı Kırgız Mamleketi (VI-VII kk.)”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardığı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 87.

²¹¹ S. Kiselev, “Pismennost’ Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XXV, Moskova-Leningrad 1949, 33-41.

²¹² S. G. Klyaştorıy, D. G. Savinov, 77.

²¹³ Kıçanov, *Koçeviye Gosudarstva ...*, 124.

²¹⁴ Taşağıl, 81.

²¹⁵ Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçinyeniy*, Alma-Ata 1985, II., 54.

²¹⁶ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 26.

iyeleri tarafından oluşturulmuştu. Ne zaman ki Hakaslar kiril alfabesine geçtiler; Dağ ruhları kırgınlıklarını belirterek, onlara yardım etmeyi kestiler.²¹⁷

Genelde ölen kimseler için ağıt biçiminde yazılan Yenisey runik yazıtlarında, sırasıyla devlet, toprak, aile, akraba, arkadaş ve hayvan konularının işlendiğini söyleyebiliriz. Günümüzde 250 civarında Yenisey runik yazısı tespit edilmiştir.²¹⁸ Kırgız alfabesi 39 işareten oluşuyordu. Bunları taş ve ağaçlara kazımak kolaydı. Genelde işaretler yatay satırlar şeklinde dizilir ve sağdan sola doğru okunurdu. Yazıt, Türk dillerinin fonetiğine uygundu.²¹⁹

Moğol istilası her yerde olduğu gibi, Kırgız yazı kültürüne de olumsuz etki etmiştir. Butanaev ve Hudyakov, Kırgız yazıtlarının Moğol devrinde kısmen ortadan kaldırıldığını belirtirler.²²⁰ Kızlasov ise Kırgız yazısının kullanılmamaya başlamasını, 1293 yılında Kırgız Kağanlığı'nın Moğollar tarafından yıkılmasıyla beraber gerçekleştiğini düşünüyor.²²¹ Yenisey runik yazısının kullanımdan kalkmasında, hem Moğol istilasının, hem de Kırgızların ağırlıklı olarak Tanrı Dağları bölgesine göç etmeleri ve İslamiyet ile tanışmalarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Fakat, Kırgızlar İslamiyet'i kabul ettikten sonra da runik yazılarını boy ve uruğ tamgalarında yaşatmaya devam ettiklerine ve büsbütün unutmadıklarına şahit oluyoruz.

2.4. ORTAÇAĞ KIRGIZLARINDA EĞİTİM

Ortaçağ Kırgızları, dünyayı bilen, yönetici ve önde gelen insanları eğitilmiş halklardan idi. Günümüzde 250 civarında olduğu tespit edilerek bilim dünyasına kazandırılan Yenisey runik yazıtlarının müellifleri, Kırgızlar idi. Kırgızlar ayrıca komşu devletler ile diplomasi kurarak gençlerini şehirlere okumaya gönderiyorlardı. Doğudan batıya, batıdan doğuya medeniyet taşıyan İpek Yolu'nun kuzeye giden kolu, Yenisey Kırgızlarına kadar ulaşıyor ve oralara uygarlığı, insanların yeni icatlarını götürüyordu. Yenisey runik yazılarında, Kırgızların eğitimleri ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır.

²¹⁷ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 122.

²¹⁸ D. D. Vasilyev, "Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, Ankara 2011, 905.

²¹⁹ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 121.

²²⁰ Butanayev, Hudyakov, *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, 125.

²²¹ İ. L. Kızlasov, "Askizskaya Kul'tura (Srednevekoviyeye Hakası X-XIX Vekah)", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov'ya*, Moskova 1981, 207.

Kemçik Kaya Bacı dağında bulunan yazıtta, Kara Sengir Elçi halkını “bütün eli onun sözüyle huzura çağırmaktadır”.²²² Burada “huzura çağırmak” ifadesini, ilim irfana çağırmak şeklinde okuyabiliriz.

Ortaçağ Arap alimleri “Kırgızların kalem ile yazı yazdıklarını” bildirmektedir. Çin kaynaklarında ise Kırgızların yazısı ile ilgili “Onların yazısı, dili Uygurlarinkine çok benzer” denilmektedir.²²³

Yenisey Kırgızları toprakları dahilinde bulunan Sağlı nehri boyundaki mezarlarda, Tibet din adamlarının kayın ağacına yazdıkları, belgeler bulunmuştur.²²⁴ Bu durum, Yenisey Kırgızları arasında, Tibet yazısını okuyan kimselerin olduğunu göstermektedir. Ünlü Kazak alimi Çokan Valihanov; “874 yılında Kırgızlar, Çin İmparatoru’ndan, takvim ve klasik kitaplar talep ettiklerini belirtmiştir. Bu bağlamda, Büyük Kırgız Kağanlığı dönemindeki bu gelişmeden, Kırgızların yazı diline sahip oldukları kanıtlanmaktadır.” demektedir.²²⁵ Görüldüğü gibi, ortaçağda, Kırgızlarda okuma yazma bilenler vardı ve mezar taşlarına ağıt yazdırmak Kırgızlar arasında gelenekselleşmişti. Kırgız Devleti’nin elçileri, kağanlarının runik yazı ile yazılan mektuplarını komşu devletlere götürüyor ve yerleşik hayat tarzı benimseyen devletlerden kitap, takvim sormayı da ihmal etmiyorlardı. Konargöçer halklara has örf-adet, gelenek-görenekler de ayrı bir eğitim türü olup, ortaçağ Kırgızlarının günlük yaşamına çeki-düzen veriyordu.

2.5. KIRGIZLARDA MÜZİK

Ortaçağ Kırgız toplumu müzik ile haşır neşir idi. Hatta kopuz ve küü’yun ilk önce Kırgızlar tarafından icat edildiği rivayet edilir. Ağırıklı olarak yaz ve sonbahar aylarında gerçekleştirilen eğlence ve düğünler müzik eşliğinde gerçekleştiriliyordu.

Aslında Kırgızlar doğumlarından ölemlerine kadar türkülerin eşliğinde yaşarlardı. Bir çocuk doğduğunda “doğum türküleri”, gençlerin aşklarını ifade etmeleri için “aşk türküleri”, düğünlerde “evliliğe ikna türküleri”, cenazelerde “ağıt türküleri” “Komuz” denilen özgün müzik çalgısı eşliğinde söylenirdi. Kırgız ailelerinin vazgeçilmez eşyalarından (enstrüman) biri olan komuz, Kırgızların simgesi olarak görülüyor. Komuz,

²²² Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, 44.

²²³ Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnom Sostayanii*, 353.

²²⁴ A. D. Graç, “Drevnekırgızskie Kurganı u Severnoy Granitsı Kotlovını Bol’sih Ozer i Nahodki Tibetskih Nadpisey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, c. XXII, Moskova 1980, 107-108.

²²⁵ C. Valihanov, *Zapiski o Kırgızah, Sobraniye Socinyeniy*, c. II, Alma-Ata 1985, 54.

Kırgız tarihi kadar köhne bir geçmişe sahiptir.²²⁶ Yeri gelmişken, konuyla ilgili bir Kırgız atasözünü de zikretmekte fayda vardır. Kırgız atasözünde “Kırgızga komuz menen kımız bolso bolgonu” (Kırgız için kopuz ve kımız kafidir) denilmektedir.

Kırgızların müzik aletleri ile ilgili Çin kaynaklarında şu bilgiler verilmektedir; “flut, buben ve iki bilinmeyen alet görülmektedir.”²²⁷ Bu konuyu şu şekilde açıklayabiliriz: Kırgızlar; “Komuz” (Telli bir muzik aletidir), “Kılkıyak” (telli ve yaylı bir muzik aletidir), “Surnay” (Bakırdan yapılmış nefesli bir calgıdır), “Çoor” (Kavala benzer üfleli bir müzik aletidir) adı verilen müzik aletlerini kullanmaktadırlar.²²⁸ Ergeşov, yaptığı araştırmalara dayanarak bunlara, Konguroo, Asa-Musa, Cekesan, Çopo Çoor, Barıldak, Çıngırtkı, Ooz Komuz, Kerney, Dool, Sıbzıgı gibi müzik aletlerini ekler.²²⁹

Kırgızlarda, “Kırgız müziği Kambarkan’dan başlar” deyişi vardır. Kambarkan aynı zamanda bir küü (melodi) ismidir ve kopuzun nasıl ortaya çıktığını da rivayetlendirerek anlatır.²³⁰ Tarihi kaynaklarda geçen ve halk arasında rivayet edilerek günümüze kadar korunan bir başka Kırgız melodisinin ismi de “Ket Buka”dır. Rivayete göre, Bir şair ozan olan Ket Buka, Coçi’nin ölümünü Cengiz Han’a kopuz yardımıyla duyurur.²³¹ Anlaşıldığı kadarıyla bu melodi, Kırgızlar daha Yenisey civarında yaşıyorlarken ortaya çıkmıştır.

Kırgız musikisi ayrıca, şifahi halk edebiyatına bağlı olarak kabul görülmekte ve zikredilmektedir.²³² Drompp, “müziğin icrası Kırgız Şamanizmi ile ilgili olmuştur” demektedir.²³³ Gerdizi’de Yenisey Kırgız şamanının ayinlerinde saz çaldığına dair bilgiler mevcuttur.²³⁴

Şenlik kültürünün yani oyun ve eğlencenin Kırgızlarda bulunduğu bilinmektedir. Kırgızlarda at üzerinde yapılan gösterilerden başka deve, aslanlı gösteriler ve ip

²²⁶ Jusupov, 493.

²²⁷ N. Ya. Biçurin, *A.g.e.*, c. I, 361.

²²⁸ Can Gençer, *Nikita Yakovleviç Biçurin’in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2006, 151.

²²⁹ Ermamat Ergeşov, *Kırgız Türklerinin Kültüründe Müzikterapi Uygulamaları ve Maneviyat İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, 38.

²³⁰ Kambarkan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Ergişov, 36-38).

²³¹ Ket Buka’nın metni için bkz: (Mayramgül Dıykanbayeva, “Kırgız Türklerinde Ölüm”, *Millî Folklor*, Yıl: 21, Say: 82, Ankara 2009, 91-92.).

²³² R. R. Arat, “Kırgızistan”, *İA.*, Eskişehir: MEB Yay., 1997, VI, 740.

²³³ Drompp, II, 401.

²³⁴ Ergeşov, 49; Kırgızlardaki müzik tedavisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Ergişov, 100-124).

üzerinde yapılan gösteriler bulunmaktadır.²³⁵ Kırgızlar yemekli eğlenceye “toy” tabirini kullanıyorlardı. Toy tabiri, ortaçağların sonlarında Hun devrinden itibaren edindiği eski anlamını yitirmiş, yemekli eğlenceler için kullanılır olmuştur.²³⁶ Kırgız oyunlarında onların inancı, fikri, düşünce tarzı, hayal ve ümidi, üzüntü ve sevinci, kahramanlığı, cesareti ve şefkati sergilenmektedir. Kırgızlar, her devirde, her ortamda, her mevsimde kendileri için oyun şekilleri bulmaktadır.²³⁷ Görüldüğü gibi, ortaçağ Kırgızları müziğe yakın, özellikle küü’yü çok seven, yeri geldiğinde eğlenmesini bilen bir halktır.

2.6. KIRGIZLARDA TAKVİM (CİL SÜRÜÜ)

Takvim anlayışı, doğa ile iç içe yaşayan eski Kırgızlar için yabancı değildi. Kırgızlar yıl hesaplamasının çeşitli türlerini tarihleri boyunca kullanmışlardır. Bazı bilim adamları Türk takvimi olarak bilinen On iki hayvanlı takvimin Kırgızlar tarafından geliştirildiğini ileri sürerler.

En eski yıl hesaplama yöntemi olarak bahar-yaz ve sonbahar-kış yöntemini gösterebiliriz. Buna kısaca sıcak ve soğuk ayırımı veya takvimi de diyebiliriz. Avrasya konargöçerleri eskiden beri bu mevsimlendirme yöntemini kullanılmışlardır.²³⁸ Konargöçer hayat yaşayan Kırgızlar, eski devirlerde yıl hesabı yaparken, bu yöntemi kullandılar. Daha sonraları ise herkes tarafından iyi bilinen On iki hayvanlı takvim kullanılmaya başlandı.

Türk kavimlerinin en eski zamanlardan beri en çok kullandıkları takvim sistemi, on iki hayvanlı takvim sistemidir. İslam-Türk alimleri bu on ikili sisteme “Tarih-i Türki,” “Tarih-i Türkistan,” “Tarih-i Khıta” ve “Uygur” veya “Sal-i Türkan” (“Türk yılı”) demektedirler.²³⁹ On iki hayvanlı takvimle ilgili ilk defa Türkçe öz kaynaklar arasında Kırgız yazıtlarında bilgi verilmiştir.

On iki hayvanlı takvimle ilgili Kül Tigin, Bilge Kağan, Şine-Usu runik yazıtlarında bilgi verilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla, takvimdeki inek dışındaki

²³⁵ N. Ya. Biçurin, *A.g.e.*, c. I, 361.

²³⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 279.

²³⁷ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 262.

²³⁸ E. C. Toktakunova, “12- Letniy Jivotniy Tsikl v Kul'ture Kırgızskogo Naroda”, *Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, No. 1, Bişkek 2008, 2.

²³⁹ Osman Turan, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, 24.

bütün hayvanlar, bu manada yazıtlarda geçmektedir.²⁴⁰ Yenisey Kırgız runik yazıtlarında da, Kırgızların bu takvimi kullandıkları görülür.²⁴¹ Yenisey runik yazıtlarının çoğunda vefat edenlerin yaşı net olarak bildiriliyor. Bu da onların takvimi yaygın şekilde kullandıklarını göstermektedir.²⁴²

Biçurin, Kırgızların yılın ilk ayına “Maoşi Ay” dediklerini, her üç ayın bir mevsimi oluşturduğunu belirtmektedir. Biçurin’in Kırgızlardaki takvim kullanılışı yönünde verdiği bilgiler, bize Kırgızların on iki hayvanlı eski Türk takvimini kullandıkları yönünde fikir vermektedir.²⁴³ Taşağıl, bu Çince bilgiyi şu şekilde tercüme etmiştir; “Yıl başına Mao-shih (baş) ay derler ki, üç ay bir zaman dilimini (mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla kaplan derler.”²⁴⁴ Ç. Valihanov, 874 yılında Kırgızların (Hagaslar), Çin İmparatoru’ndan takvim talep ettiklerini belirtmiştir.²⁴⁵

Tang Shu’da on iki hayvanlı Türk takvimi ile ilgili şu bilgiler verilir; On iki hayvan yardımıyla yıl hesabı yaparlar. Örneğin, eğer yıl “Tszı” çemberindeyse sıçan yılı, “Syuy” işareti altındaysa köpek yılı derler. Bu Uygurlarla aynıdır. Hattâ bazı alimler bu takvimin aslında Kırgızlar tarafından icat edildiğini farzediyorlardı. Bir diğer bilim adamı olan Karl Ritter, özellikle takvimdeki evcil hayvan adlarının Kırgızların icadı olduğunu belirtmiştir. Kırgızların ilk tarihçilerinden olan Belek Soltonoev de, Dinling-Kırgız ilişkilerine dikkat çekerek, on iki hayvanın Kırgızlar tarafından takvime dahil edilmiş olabileceğini yazar. Takvimin Kırgızlar tarafından icat edildiğini kanıtlamak için bu konu üzerinde daha çalışılması gerekiyor.²⁴⁶

Kırgızlar, söz konusu On iki hayvanlı takvim sistemine göre bir olayın; zafer, toy veya herhangi bir şölenin, bir insanın doğum yılını, yaşını veya ölüm tarihini vs. hesaplama yöntemine, Cıl Sürüü (yıl sürmek, yıl hesaplamak) demişlerdir.²⁴⁷ Cıl Sürüü Kırgızlarda VI-VIII. yüzyıllardan beri devamlı olarak kullanılmakta olan bir takvim

²⁴⁰ Ufuk Tavkul, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), Ankara 2007, 30.

²⁴¹ Ünver Günay, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kayseri 2006, 259.

²⁴² Abd Rasul İsakov, “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (V.- XV. Yüzyıllar Arası)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(6), Temmuz, Edirne 2013, 165.

²⁴³ N. Ya. Biçurin, *A.g.e.*, 359.

²⁴⁴ Taşağıl, 83.

²⁴⁵ Valihanov, *Zapiski o Kırgızah, Sobraniye Socinyeniy*, II, 54.

²⁴⁶ İsakov, “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (V.- XV. Yüzyıllar Arası)”, 165.

²⁴⁷ *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, c. II, Frunze 1977, 545- 546.

veya zaman hesaplama yöntemidir. Bazı Kırgız bilim adamlarına göre, Tang İmparatorluğu devrinde yazılmış bazı kitaplardaki bilgilerden, Kırgızların yaklaşık 581-618 yıllarından itibaren Nevruz'u kutlamaya başladıkları görülmektedir.²⁴⁸

Cıl Sürüü'de insan ömrü Miladî Takvime göre hesaplandığında, bir sene fazladan eklenerek hesaplanmaktadır. Mesela bir insan, bu takvime göre 1906=At yılında doğduysa, 1966 yılında (60 değil) 61 yaşında olur. Bu adam 5 müçöl sayılır. Her 12 yıllık bir devre, bir müçöl oluşturur. Yalnız müçöl sayımı, 13 yaşından itibaren başlatılmaktadır. Secere uzmanlarının ve yaşlı Kırgız aksakallarının anlattıklarına göre, Kırgız Türkleri bir insanın anasının karnında geçirdiği 9 ayı da bir sene olarak kabul ederler ve bunu ilk 12 yıla ekleyerek (12+1=13) bir müçöl kabul ederlermiş. Dolayısıyla 25 iki müçöl, 37 üç müçöl, 49 dört müçöl, 61 beş müçöl, 73 altı müçöl, 85 yedi müçöl, 97 de sekiz müçöl olurdu.²⁴⁹

On iki hayvanlı takvimle ilgili Kırgızlarda bir çok rivayet mevcuttur. Bunlardan birinde olay şu şekilde rivayet edilir; Bir zamanlar on iki hayvan toplanarak yıl hesabını yapmak istemişlerdir. İstişare sonucu her yıla bir hayvanın ismi verilecekti. Böylece "müsel" (müçöl) denilen on iki hayvan isimli Türk takvimi ortaya çıkmıştır. Ancak hayvanların her biri bu takvimin başında olmak istemiştir. O zaman tartışmayı bitirmek için "Kim ilk olarak güneşin çıktığını görürse, o birinci olacak" demişler ve güneşin doğmasını beklemeye başlamışlar. Deve boyuna güvenerek takvimin başında olacağını düşünmüştür. Ancak sıçan gizlice onun başı üzerine çıkmış, güneşin çıktığını ilk olarak o görmüştür. Takvimde sıçan bunun için birinci olmuştur. Kendi boyuna güvenen deve on iki yıl içine girememiştir.²⁵⁰

On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ndeki yıl adlarının Kırgızca adları şöyledir; 1. Çıçkan (Sıçan), 2. Uy (Boğa, Sığır), 3. Bars (Bars), 4. Koyon (Tavşan), 5. Uлуу (Ejder), 6. Cılan (Yılan), 7. Cılıkı/At (At), 8. Koy (Koyun), 9. Meçin/Maymıl (Maymun), 10. Took (Tavuk), 11. İt. (Köpek), 12. Doñuz (Domuz). On iki hayvanlı takvim ile beraber Kırgızlar daha sonraları Hicri ve Miladi takvimleri de kullanmışlardır.

²⁴⁸ K. Kırbaşev, "Nevruz ve Yılname", *Türk Dünyasında Nevruz, Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni*, 18-20 Mart, Elazığ 1999, 215.

²⁴⁹ Jusupov, 590.

²⁵⁰ Urstanbekov, *Kırgız Tarihi*, 99- 100.

Kırgızlar, ortaçağlarda komşularının kullandıkları takvimlere de ilgi gösteriyorlardı. Taşağıl bu durumu şöyle aktarmaktadır; “863 yılının Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını Çin’e göndererek dediler ki: “Çin’i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz.”²⁵¹

Eski Kırgızlar ayı, en eski devirlerden itibaren on ikiye ayırıyordu. Kırgız ay adları şunlardır; Calgan kuran, Çin kuran, Bugu, Kulca, Teke, Baş oona, Ayak oona, Toguzdun ayı, Cetinin ayı, Beştin ayı, Üçtün ayı, Birdin ayı. Belki de, aya (ay isimlerine) geyiklerin adlarını vermesi, bunun avcılık zamanından itibaren kullanılmaya başlandığının göstergesidir. Kırgız ay adlarında geyikler (Kuran (karaca erkeği), Bugu (geyiğin erkeği), Kulca (dağ koçu), Teke (yabani teke), Oona (ceylan)) ve somut sayılar ön plana çıkmaktadır.²⁵²

Yukarıdaki bilgilerden görüldüğü gibi, Kırgızların zaman hesaplama yöntemi onların yaşam tarzları ile uyumlu, elde ettikleri tecrübeler sonucu ortaya çıkan bir uygulama idi. Kim bilir, belki de bütün Avrasya coğrafyasında kullanılan On İki Hayvanlı Türk Takvimi Kırgızların onlara armağanıdır veya en azından takvimin oluşmasında Kırgızların da payı vardır.

2.7. KIRGIZLARDA SANAT

Kırgızlar önce Yenisey havzasında, daha sonraları günümüz Moğolistan topraklarında devletler kurmuş, bu devletlerin yöneticileri olarak komşu kültür ve uygarlıklar ile karşılıklı etkileşim içinde olmuştur. Bu durum, Kırgızlarda sanatın gelişmesine katkı sağlamıştır.

Kırgız sanatı, kendinden önceki ve kendinden sonraki kültürlerden çok şeyler almış olmasına rağmen, kendine mahsus bir özelliğe sahiptir ve Göktürk kültürü ile alakalıdır.²⁵³

Kırgızların göçebe hayatının, insanlığın geçtiği kültür yolunda belli bir yüksekliğe ulaştığını ve orada kendine ait yerinin olduğunu anlayabilmek için, orada kullanılan her bir eşyanın, nesnenin çözümlenmesi gerektiğini artık biliyoruz. Kırgızların yaşadıkları

²⁵¹ Taşağıl, 81.

²⁵² İsakov, “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (V.- XV. Yüzyıllar Arası)”, 163.

²⁵³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, 216.

göçebe hayatının, bir bakıma, kültürel gelişim açısından epey bir yüksekliğe ulaştığı, onların kullandıkları ve şu anda bize ulaşan her bir eşyanın derin anlam ifade etmesinden anlaşılmaktadır. Bu düşünceyi, günümüzde onların hepsi çözümlenemese bile, bazılarının mana ve anlamları açılarak, anlatılabilme imkânının oluşmasından dolayı, diğer bir deyişle günümüzde çeşitli bölgelerde kazılarak bulunan eşyaların incelenerek çözümlenmesinden ortaya çıkan sonuçlar tasdik etmektedir.²⁵⁴

Ünlü Fransız araştırmacısı Roux, Yenisey Kırgızlarının sanatı ile ilgili şunları yazıp bırakmıştır; “Kırgızlar devletlerini kurdukları sırada sanatlarında herhangi bir zayıflık ya da gerileme belirtisi yoktur. Yaklaşık on kasaba, ırmak boyunca uzanan pek çok ıssız alanda onların lehine tanıklık edecek nesnelere bulunmuştur: bunlar hayvan resimleri konusunda gerçekçilik ile anlatımsal üslupçuluğun enfes birleşimini sergilerler. Minusin şehri yakınlarındaki Kopeni’de, üzerlerinde atlayan vahşi hayvanların, dörtnala uçan atların ve “Pers ya da Part oku” tarzında omuzlarının üstünden geriye doğru ok atan süvarilerin resimleri bulunan koşum takımı parçaları ile plakalar çıkmıştır. Atçılık ve binicilik malzemelerinde görülen bu bolluk, “göçebe süvariler ekolü” diye bir isimlendirmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.”²⁵⁵

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırgız sanatı komşu halklardan etkilenmiştir. Malçık bu konu ile ilgili, Kırgız sanatının Göktürkler, Sogdular ve Kitanların sanatından etkilendiğini ve bunun sonucunda Kırgızlarda karmaşık sinkretik süslemenin geliştiğini yazar.²⁵⁶

Kırgız sanatının en gelişmiş dallarından olan heykeller, Butanaev’in yazdığına göre, Kiy nehri kıyılarında bulunmuştur.²⁵⁷ Taşlar üzerinde çalışan ustalar ve heykeltıraşlar, kayalara savaş ve avcılık ile ilgili resimler kazıtır, daha çok mezar taşları süslemeleri yaparlardı.

Ortaçağ Kırgız sanatı ile ilgili kısıtlı çalışmalara sahibiz. Bu alanda pek çok araştırmanın yapılabileceğine tarihi kaynakları incelerken şahit oluyoruz.

²⁵⁴ Bolot Akmatov, “El İşlemelerinde Saklı Anlamlar”, *Dostluk Köprüsü Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 2014, 59-60.

²⁵⁵ Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, 89.

²⁵⁶ A. Yu. Malçık, *İstoriya Kırgızskogo Narodnogo Prikladnogo İskusstva: Evolyutsiya Kırgızskogo Ornamenta s Drevneyşih Vremen Do XX Veka*, Bişkek 2005, 26.

²⁵⁷ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 132.

2.8. KIRGIZLARDA ŞEHİR

Çin kaynaklarında Kırgız kağanının şehrinin olduğundan bahsedilir. Tarihçilerimiz, Çin kaynaklarında geçen bu bilgiyi, aşağıdaki şekilde tercüme edip yorumlamışlardır; “Onlardan (furiler) fazla uzak olmayan yerde *Kemijket* adında şehir mevcut ve orada Hırhız kağan oturuyor.”²⁵⁸ “Kırgız kağanı *Kemcikeş* adlı şehirde otururdu.... Kırgız Hakanı'nın oturduğu *Kemekâs* kasabası bulunuyordu.”²⁵⁹ E. Buharalı, bu şehir ismini *Kemijkath* şeklinde okumuştur.²⁶⁰ Buharalı ayrıca, İdrisi'nin Kırgız hükümdarının oturduğu şehrin muhken olduğundan, etrafının sur, hendek ve büyük uçurumlar ile çevrilmiş olduğundan ve müellifin haritasında bu şehre, “hakan şehri” diye yazdığından bahseder.²⁶¹

Çin kaynağındaki bu bilgiye karşılık *Hudud al- Alam*'da, “Hakan'ın oturduğu yerden başka yerlerde çeşitli Hırhız boyları var ve bunların elbette şehirleri de, köyleri de yok, hepsi çadırlarda yaşıyorlar.”²⁶² denilmektedir. Aslında Büyük Kırgız Devleti döneminde Kırgız kağanları, diğer göçebe devlet kağanları gibi, kentselleşme girişiminde bulunmuş olabilirler. Ayrıca, Uybat'ta bulunan çamurdan kalenin kalıntıları da, bu fikrimizi destekler mahiyettedir.²⁶³

Yine *Hudud al- Alam*'da, “Pençul, Karlukların toprakları içinde, eskiden onun yöneticisi Dokuzguzlardan olurdu, şimdilerde orasını Kırgızlar yönetiyor”²⁶⁴ denilmektedir. Çin kaynaklarında da, Kırgızların Uygurların şehrini zaptettiklerinden bahsedilir.²⁶⁵ IX. yüzyılın ortalarında Kırgızların, Uygur Devleti'ni yıktıktan sonra, Orhun'dan Doğu Türkistan topraklarına kadarki eski Uygur şehirlerini ele geçirdikleri herkes tarafından biliniyor.

Cengiz istilası döneminde de Kırgızların çok sayıda şehir ve yerleşim yerlerinin olduğundan söz edilmektedir.²⁶⁶ O devirle ilgili Reşidüddin'de, Kırgızların Kikas

²⁵⁸ *KKTB*, I, 64.

²⁵⁹ Taşağıl, 83.

²⁶⁰ Buharalı, 90.

²⁶¹ Buharalı, 90.

²⁶² *KKTB*, I, 64.

²⁶³ Jusupov, 158.

²⁶⁴ *KKTB*, I, 66.

²⁶⁵ A. G. Malyavkin, *Materialı Po İstorii Uygurov v IX-XII Vekah*, Novosibirsk 1974, 27.

²⁶⁶ Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, 29.

adında şehrinin olduğundan bahsedilir.²⁶⁷ Belki de Kikas şehri ile Kemjuket şehri aynı şehirdir ve dönem farkı dolayısıyla adı kaynaklarda farklı farklı kaydedilmiştir.

Ortaçağ Kırgızları her ne kadar konargöçer hayat yaşasalar da, yerleşik kültür ve yaşam tarzına yabancı değillerdi. Tezimizin “Kırgızlarda Ziraat” bölümünde, bunun böyle olduğu daha da iyi anlaşılacaktır.

2.9. KIRGIZLARDA ÇADIR

Kırgızların eskiden beri ahşaptan yapılan çadırlarda yaşadıkları biliniyor. Yapımı ve taşınması kolay olan bu çadırlar, genelde bölgede bulunan ağaçların sağlamlarından seçilerek yapılırdı. Avrasya'nın konargöçer halklarının ortak mirası olan ahşap çadırı, Kırgızlar günümüzde de yapıyor ve yazın yaylalarda kullanıyorlar. Fakat Kırgız çadırının ortaçağlardaki şekli ve detayları ile ilgili elimizde çok az tarihi bilgiler mevcuttur.

Çin kaynaklarında Kırgız çadırı hakkında şöyle denilmektedir; “Kağan'ın ordasına ağaç sütunlar dikerek etrafını çevirmişler; keçeden büyük ev kurup ona “Tsaodiçi” adını vermişler. Onların yöneticilerinden en alt sınıftakilerine kadar herkes, küçük çadır evlerde yaşarlar ve bununla birlikte ağaçtan, deriden de ev yaparlar”²⁶⁸. Tang Shu'da kağan çadırı ile ilgili; “Onun oturduğu ordasının kapısı doğuya bakıyor, çünkü devlete bütün iyilikler, güneşin doğduğu yönden gelir” denilmektedir.²⁶⁹ Kırgızlarda aile mensuplarından biri vefat ettiğinde, onun cenazesi için kurulan çadırın kapısı batıya doğru açılırdı. Merhumun ölümünden bir yıl geçtikten sonra çadırın kapısı doğuya bakacak şekilde onu yeniden kurarlardı.²⁷⁰

Demekki Kırgız çadırının kurulmasında, onların inançları önemliydi ve mutlaka göz önünde bulunduruluyordu. Ayrıca, keçeden yapılan ev lüks ev olarak görülüyor ve genelde kağanlar keçeden evlerde oturuyordu. Kağanların otak ve evleri doğal olarak

²⁶⁷ Raşid-ad-din, 102.

²⁶⁸ *KKTB*, II, 42, 43.

²⁶⁹ Biçurin, *A.g.e.*, 382.

²⁷⁰ A. K. Şermatova, “Kırgızdardın Boz Üygö Baylanışkan Ayrım İrim-Cırımdarı”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 344.

büyük oluyordu. Ünlü tarihçilerden Bahaeddin Ögel de, Kırgız yöneticisinin çadırının keçeden olduğuna dikkat çekmiştir.²⁷¹

Ögel ayrıca, halk arasında ağaç ve çitler ile yapılan evlerin daha yaygın olduğunu yazar.²⁷² Çinlilere göre, Kırgızlar çadırlarının yanı sıra özellikle kış soğuşundan korunmak için ağaç kabuklarından yapılmış ahşap evlere sahiptiler.²⁷³ Burada imkan meselesinin devreye girdiğini gözlemlemekteyiz. Güzel, dayanıklı çadır yapmak herkesin imkanı dahilinde olan bir şey değildi. Sağlam çadır yapmak ustalık gerektiren meşakatli işlerdendi. Uzmanlar, ustaların çadır yaparken, bölgenin coğrafi özelliklerini de hesaba kattıklarına dikkat çekmektedir.²⁷⁴

Ahşap ve keçeden yapılan Kırgız çadırı, konargöçer hayatın olmazsa olmaz eşyası olarak tarih boyunca Kırgızlara eşlik etmiştir. Kırgızların çadırı kurarken onun yerleştiği yere, yöne ve inançlarına ters düşüp düşmediğine çok dikkat etmişlerdir. Yine Kırgızların ve ortaçağ Kırgız Devleti'nin tebalarının coğrafi konumu ve imkanları sebebiyle, yaşamak için ahşap ve keçe haricinde başka malzemelerden de, başlarını sokabilecek, evler yaptığını şahit oluyoruz.

2.10. KIRGIZLARDA YEMEK KÜLTÜRÜ

Kırgızların yemek kültürü ile ilgili tarihi kaynaklarda tek tük bilgilere rastlıyoruz. Doğal olarak et, süt ve hamur ana tüketim unsurları olarak ön plana çıkmaktadır. İçecek olarak kımız ve rakı göze batıyor. Ayrıca, şamanizmin etkisi ile, Kırgızların ölümler ile yemeklerini paylaştıklarına da şahit olmaktayız.

Çin kaynaklarında Kırgızların yemek kültürü ile ilgili şu bilgiler veriliyor; “İçki yapmak ve rakı hazırlamak için ürünleri kaynatırlar. Buğdayı küçük el değirmeniyle un yaparlar. Ace'nin yemeğine un katarlar. Kara halk sadece at ve deve etiyle beslenir. Yemeği elleriyle yerler.”²⁷⁵ Eşref Buharalı, Arap kaynaklarına atıf yaparak, Kırgızların

²⁷¹ B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, I. 342-343.

²⁷² Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 342-343.

²⁷³ Drompp, 401.

²⁷⁴ A. B. Mamıtova, “İstoriçeskoe Razvitie Traditsionnogo Jilişa Kırgızov”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülüğünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 314.

²⁷⁵ *KKTB*, II, 43-44; Günümüz Kırgızlarının at kesme adeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Baktıbek İsakov, “Kırgız Konar Göçerlerinde Kasaplık Geleneği: At Kesme Adeti”, *Kültürümüzde Kasaplık. Acta Turcica. Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: III, Sayı: 2, Temmuz 2011, 24-31).

deve eti tüketmediklerini bildirir.²⁷⁶ Ramazan Şeşen'in tercüme ettiği İdrisi'nin eserinde, Kırgızların elde ettikleri hububatı öğütüp ekmek yaptıkları, bazen de bu hububatı öğütmeden pişirerek yedikleri yazılıdır.²⁷⁷ Sin Tang Shu'da ise; "Et ve at sütü ile beslenirler. Sadece Ace tahıldan yapılan "kiriçme" i ç er" denilmektedir.²⁷⁸ Yudahin'in Kırgız Sözlüğü'nde, kiriçmenin bir i ç ecek türü olduğu bildirilmektedir.²⁷⁹

Şüphesiz Kırgızlar i ç ecek olarak en çok kımız tüketiyorlardı. Ögel, Kırgızlarda yüzyıllardan beri sadece süt üretmesi için beslenen kısırakların olduğundan bahsetmektedir; "Türk halkları i ç erisinde önemli bir yeri olan kımız üreticiliğı Kırgızlarda önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Kırgızlarda; kısırak sütleri kımız için en uygun sütler olarak kabul görülmekte ve onlarda yüzyıllardan beri yalnız süt hayvanı olarak yetiştirilen kısırak çeşitlerine rastlanmaktadır."²⁸⁰ Kırgızlar için kımızın kutsallığı atın kutsallığı ile doğrudan bağlantılıdır. Kımız nefes almadan i ç ilmelidir. Kımız kesesinde arta kalan kımız; atın memelerinin ağrı yapacağı, köreleceğı veya atın hastalanacağı gibi halk inançlarına dayalı sebeplerle yere dökülmezdi. Ayrıca kımızın kısıraktan sağılarak üretimi, erkeklerin görevleri arasında sayılmaktaydı²⁸¹

Yenisey bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda, Kıştımların mezarlarından bol miktarda et çıkmıştır. Kırgız asilleri yemeklerde pahalı metal kaplar, altın ve gümüş eşyalar kullanıyordu.²⁸² Kırgız vazoları silindirik kalıpla süsleniyor ve kaynaklara göre, Kırgızların ekmekten yapılmış şaraplarını muhafaza etmek için kullanılıyordu.²⁸³

Kırgızların yemek kültürü ile ilgili tarihi bilgilerden şu sonuçları çıkarabiliriz. Ortaçağ Kırgız toplumunda beyler ile kara budunun, hatta Kıştımların yemek yeme kültürlerinde farklılıklar gözlemlenmektedir. Beyler, tüccarların getirdiğı o devir için lüks sayılan yemek kaplarında yemeklerini yeme imkanına sahipti. Ayrıca, Kırgız toplumunda un, et kadar bol bulunan bir erzak değildi ve daha çok asil sınıf tarafından tüketiliyordu. Kırgızlar i ç ecek olarak at sütünden yapılan kımız ve süttten yapılan rakı

²⁷⁶ Buharalı, 92.

²⁷⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 102.

²⁷⁸ *KKTB*, II, 50.

²⁷⁹ K. K. Yudahin, *Kırgızça-Orucça Sözdük*, , Bişkek 1999, 389.

²⁸⁰ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1991, IV, 57; Günümüzde Kırgızlar arasında kımızın "baytal kımız" (genç kısırağın kımızı), "töö kımız" (deve kımızı) ve "uy kımız" (inek kımızı) çeşitleri mevcuttur (A. Asanov, *Kırgız Tarihi Ensiklopediyası*, Bişkek 2003, 259).

²⁸¹ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 237-238, 301.

²⁸² Evtjuhova, s.89

²⁸³ Biçurin, *A.g.e.*, 351.

tüketiyorlardı. Rakının elle yapıldığını düşünürsek, bunun da Kıştımlar için pahalı bir içecek olduğunu çıkarabiliriz. Arkeolojik kazı sonuçlarında da görüldüğü gibi kara budun ile Kıştımlar, günümüz için pahalı sayılan et çeşitlerinden bol bol tüketmişlerdir. Burada ayrıca, Kırgızların yaban kuş ve hayvanların etlerini de tükettiklerini belirtmeliyiz. Tezimizin “Kırgızlarda Avcılık” kısmında bu konu üzerinde daha detaylı duracağız.

2.11. KIRGIZLARDA GİYİM KUŞAM

Giyim dikmek için kumaştan işlenmiş, parça veya yünden süslemeler kullanılmıştır, belindeki kemere bıçak ile kama-kılıç takarlardı. Ayrıca kara budun, deriden yapılan giysileri giyerek başlarına bir şey takmadan çıplak gezerdi.²⁸⁴ Çin kaynaklarında, halkın şapkalarının keçeden olduğu da bildirilmektedir.²⁸⁵

Kırgız yazılarında, ülke “beyler” ve “kara budun” diye ikiye bölünmektedir. Kağanlığın yönetimi altındaki ahaliyi birbirinden ayıran, onların giydikleri giyimlerin birbirinden farklı olmasıdır. Çin kaynaklarında Kırgızların giysileri hakkında; “Giyim kuşamları Türklerinkine benziyor. Kışın avladıkları hayvanların derilerinden börk (baş giyim) dikerler. Yazın kalpaklarını altın ile süslerler. Üst tarafı sivri ve uzun, kıyısı dışa doğru çevrilidir. Onlar, Uygurların dediklerine göre, hala böyle bir şapka giyerler. Fakirler beyaz keçeden kalpak taşırlar, diğer giyim kuşamları hemen hemen aynıdır”²⁸⁶ bilgisini verir.

Ögel, Kırgızlardaki yün işletme kültürü hakkında şunları not etmiştir; “Kırgızlarda fakirler kürk şapka giyerken, sadece varlıklıların keçe şapka giydikleri bilgilerinden, eski dönemlerde Kırgızlarda yün kültürünün, Hun ve Gök-Türk kültür çevresinde olduğu gibi halka kadar inmediği anlaşılmaktadır”.²⁸⁷ Ortaçağın sonlarına doğru bu durum değişmiş olmalıdır. Çünkü bu devirde keçe ile kürkün yerlerinin değiştiğine şahit olmaktadır.

Koyun kürkünden yapılmış tebeteye halk arasında telpek deniliyordu. Onu, sıradan hayat geçiren kişiler, kışın soğuktan korunmak amacıyla giymişlerdir.

²⁸⁴ Kyuner, 58.

²⁸⁵ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 209.

²⁸⁶ *KKTB*, II, 42.

²⁸⁷ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 342–343.

Sıradan hayat süren, alçakgönüllü, kendi geçimiyle uğraşan kişilerin misafirlik tebeteyi olarak, körpö tebetey bilinirdi. Orta halli, alışveriş ilişkisi, köyde az da olsa saygınlığı olan, geçimi pek kişiler ise, tilki tebetey giymişler. Oysa köyün bilge, diğerleri için saygınlığı olan kişilere, sansar tebetey giyme imkânı tanınıyordu. Bir bölgeye bey konumunda, diğer boylarca tanınmış, saygınlığı ve mevkisi olan kişiler, kunduz tebetey giymişlerdir, yalnız onların hepsi, tebeteyin üst kısmına siyah kaplama yaptırmışlardır. Zira Kırgızlar arasında sadece hanlık derecesine ulaşmış kişiler kırmızı kaplamalı tebetey kullanırdı ve bunun gibi tebeteye “Kırmızı kor” dendiğini halkın tarihi tasdik etmektedir.²⁸⁸

Kırgızların geleneksel kıyafetlerinin temelini koyun, keçi ve deve yünleri oluşturmaktadır. Deve yününden dokunan kumaş, sağlamlığı sebebiyle çok kıymetlidir.²⁸⁹

Biçurin, erkek elbiselerinin değerli kürklerden oluşmasına karşın, kadınların elbiselerinin yün ve ipektan oluştuğunu belirtmektedir.²⁹⁰ Elbiselerde kullanılan ipeğin Türkistan bölgesi, Fergana, Beşbalık ve Sogd yurdundan alındığı bilinmektedir.

Çinli yazarın verdiği malumata göre, Orta Asya'dan Kırgız ülkesine 20 deve ipek süsleme yüklenerek gönderilmiştir. Daha sonraki yıllarda bu miktar 24 deve yüke kadar ulaşmıştır. Kervanlar her üç yılda bir kez gidip gelmiştir.²⁹¹ Kırgızlar, başka yerlerden alıp geldikleri eşyaları, mal, av derileri, ağaç ve demirden yapılan eşyalar, altın, gümüş, kemikten kapacak, eşya ve cıparlar ile değiştirmiş ya da satmışlardır.

Kırgızların hem erkekleri, hem kadınları küpe takarlardı. Kadın süs eşyaları arasında kolye, bilezik ve sikkeler vardı. Erkekler ise çift başlı bronz muskalar veya atların şematik figürlerini taşıyorlardı.²⁹²

Kırgızlar sadece erkek baş giyimlerine değil, kadınların baş giysilerine de aşırı özen göstermişlerdir. Kız çocuğunun hayata hazırlığının başladığı anlaşıldığında, ona takı giydirilmiştir. Kızın evlilik hazırlığı tamamlanana kadar herhangi birileri tarafından söz kesilmemiş ise, üzerine baykuş tüyünün dikildiği topu (takke) giydirilmiştir.

²⁸⁸ Bolot Akmatov, “Kırgız Baş Giysilerinin Sırrı”, *Dostluk Köprüsü Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 2014, 54.

²⁸⁹ Kabılbekova, 132.

²⁹⁰ Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnom i Nineşnom Sostayanii*, 146- 147.

²⁹¹ Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, 8.

²⁹² Evtyuhova, 6

Kırgızlar, topudaki baykuş tüyünün şekline bakarak, kızın, ailenin kaçınıcı kızı olduğunu anlayabiliyorlardı. Eğer kızın çeyizi hazır ise ve bazı durumlarda çeyizinin hazır olmadığı halde damat tarafı başlık parasını ödemiş ise, bu durumda kızlar nişanlı olduklarını bildirmek amacıyla şökülö giymişlerdir.²⁹³

2.11.1 Kırgız Kalpağı

Kalpak Kırgızların kadimden beri giydikleri milli baş giysisidir. Kalıp kelimesi dar bir anlamda “kapak, örtü” olarak kullanılmıştır. Önceden “kapak, örtü” anlamına gelen kalpak, daha sonraları “başlık” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Kalpak genc, yaşlı bütün erkekler tarafından, özellikle kırsal kesimlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Kalpak beyaz renkli 4 parça üçgen şeklindeki kecenin birleştirilmesiyle konik bir yapı oluşturur. Kalpağın ucu tam olarak birleştirilmeyip yukarıya doğru kıvrılabilir ki bu sığağa ve soğuga karşı daha iyi koruma sağlar. Kalpak her mevsimde kullanılabilir.²⁹⁴

Kalpak XVIII. yüzyıldan önce, üçgen biçiminde iki parçanın birleştirilmesiyle yapılmıştır. Daha sonraları kalpağın kenarlarına siyah, kırmızı, yeşil gibi renkler eklenmeye başlanmıştır. Bir başka değişim ise tepesinden, tam merkez noktasından, bir püskülün sallandırılmasıdır.

Kırgızlarda çocukların giydikleri kalpak motiflerinin ve püskülünün rengi yeşildir. Yeşil renk, hayatın aslını, özünü temsil etmekle beraber yeni bir dönemi, yeni bir başlangıcı da sembolize etmektedir. Evlenme çağına gelen gencin kalpağının motifleri ve püskülü ise kırmızıdır. Kırmızı rengi, ocak aile birliğinin, verimliliğin sembolüdür. Kırmızı kalpaklı genç artık aile sorumluluğu alabilecek durumdadır. Kız istemeye kızıl motifli kalpakla giden Kırgız genci, kızını almayı başarabilirse, dünür tarafı ona siyah motifli bir kalpak hediye ederdi. Eğer herhangi bir sebepten eşi ölür ve dul kalırsa, onun kalpağının sadece kenar çizgileri siyah olurdu. Erkeğin siyah motifli kalpak taşıması, kadın ve erkeğin bundan sonraki hayatlarının her zaman tek düze olmayacağı, iyi günler gibi kötü günlerle de karşılaşabileceklerindendir.²⁹⁵

²⁹³ Akmatov, “Kırgız Baş Giysilerinin Sırrı”, 55, 57.

²⁹⁴ Arıkan Metin, İsmail Turan Kallımcı, “Kutsal Kırgız Kalpağı”, *Turkish Studies*, Vol 3/2, Spring 2008, 34-35.

²⁹⁵ Metin ve Kallımcı, 35-36.

Kırgız kalpağının bir hayli çeşitleri mevcuttur. Eğer bu kişinin köy içerisinde veya kendi boyu arasında saygınlığı artarak, halkı yönetmeye gücünün yetmesi halinde, o zaman onun akrabaları ve boydaşları, ona hiçbir rengi olmayan bembeyaz kalpak giydirmişlerdir. Bu kalpağın rengine bakarak, onu evin veya düğünün en saygın yerine doğru geçirirlerdi. Sebebi, bu tür kalpaklarla, çoğu zaman, boylar arasında veya iki bey arasındaki meseleler çözüme kavuşturulurdu. Boy beyleri ve yöneticiler, halk içerisinde ayırt edilebilirdi. Onların halk arasındaki derecesini yükselten, günümüzde “Bakay kalpak” diye adlandırdığımız kalpak türünü, belki şekil itibarıyla fark gösterebilir, yüksekliği uzaktan fark edilen ve tavan kısmına doğru sivrilen, bastırarak giyilen kalpak kullanılırdı. Her bir beyin, ya da yöneticinin derecesinin ne ölçüde olduğunu, kalpak kenarına yapılan işlemlere ve bu işlemler arasına yerleştirilen asil taşlara ve takılara bakılarak anlaşılabilirdi.²⁹⁶

²⁹⁶ Akmatov, “Kırgız Baş Giysilerinin Sırrı”, 54.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN EKONOMİK DURUMU

3.1. KIRGIZLARDA HAYVANCILIK

Kırgızların ortaçağlarda konargöçer hayat tarzı benimsedikleri ve ağırlıklı olarak hayvancılıkla geçindikleri pek çok bilim adamı tarafından kabul görmüştür.²⁹⁷ Hatta 1253 yılında Rubruk, Kırgızların hayvancılıkla uğraşan bir halk olduğunu yazmıştır.²⁹⁸ Yenisey Kırgızlarının yaşadığı coğrafyada, ana geçim kaynağı olarak avcılık kullanılıyordu, bunun yanı sıra, yarı tarım yarı göçebe hayat tarzı benimseyen halklar da mevcuttu. Kırgızlar doğal olarak bunlardan etkilenmiştir. Fakat Yenisey Kırgızları genel olarak hayvancılıkla uğraşan konargöçer halktı.

Kırgızların hayvancılıkla geçindiklerini gösteren en önemli tarihi kaynak şüphesiz öz kaynağımız olarak gördüğümüz Yenisey runik yazıtlarıdır. Begre Yazıtı'nda "tok koyunum" (karnı doyan koyunum) ifadesi geçerken, Minusin Müzesi'nde bulunan yazıtta "Sekiz bin büyükbaş hayvandan", Suji Yazıtı'nda "sayısız hayvan"dan bahsedilir.²⁹⁹ Kırgız liderlerinden Boyla Buyruk kendi mezar taşına, "Ben zengin idim. Hayvan güden on ahırım vardı. Benim hayvanlarım sayısız idi" demektedir.³⁰⁰ Yenisey runik yazıtlarının teferruatlı incelenmesi, ortaçağdaki Kırgız hayvancılığı hakkında bize oldukça ilginç yeni bilgiler sunacaktır.

Kırgızların ortaçağdaki ekonomik durumu ile ilgili Çin ve Arap kaynaklarında kesik bilgiler verilmektedir. Aşağıda bu bilgileri ayrıntılı şekilde değerlendireceğiz. İslam coğrafyacılarının Kırgızlar ile ilgili bilgilerini değerlendiren Buharalı, Kırgız ekonomisinin temelini hayvancılığa dayandığını yazmıştır.³⁰¹

Kazak alimi Çohan Valihanov zamanında Kırgızların hayvanlardan nasıl istifade ettiğini çok güzel şekilde özetlemiştir: "Kırgız hayvandan; yer, içer ve giyinir". Bu

²⁹⁷ V. V. Radlov, *Sibirskie Drevnosti*, SPb. 1896, 58; N. N. Kozmin, *Hakası*, İrkutsk 1925, 7; Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, 568; Buharalı, 92; L. A. Eftyhova, *Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, Abakan 1948, 85.

²⁹⁸ Rubruk, 99.

²⁹⁹ S. E. Malov, *Eniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952, 30, 77, 85.

³⁰⁰ Jusupov, 156.

³⁰¹ Buharalı, 92.

bağlamda Kırgızlar için hayvancılık geleneksel geçim kaynağı ve ata mirasıdır.³⁰² Konargöçer hayat tarzı benimseyen Kırgızların hayatını evcilleştirilmiş hayvanlıksız düşünmek mümkün değildir.

Tang Devleti kaynaklarında, Kırgızların güçlü atlarının bulunduğu ve iyi savaşan ata değer verdikleri, inek ve develerin de olduğu ama koyun ile ineklerin sayıca daha fazla, zenginlerde bunlardan binlerce baş bulunduğu, et ve at sütüyle beslendikleri, topraklarının sulu ve otlulu olduğu yazılıyor.³⁰³ Arap seyyahları da bu bilgileri destekler mahiyette bilgiler veriyor. Hudud al-‘Alam’da, ‘‘Zenginlikleri Kırgız eşyaları, koyun, sığır ve attan müteşekkildir. Bunlar nehirler boyunda, otlaklarda ve müsait iklimdeki çayırda dolaşırlar’’³⁰⁴ Çin ve Arap kaynaklarında geçen bu benzer bilgiler Kırgızların ana meşguliyetlerinin hayvancılık olduğunu göstermektedir. İdrisi de eserinde, Kırgızların ülkesinde at, koyun, öküz yetiştirildiğini bildirir.³⁰⁵ Rus kaynaklarında da Kırgızların durmadan göç ettikleri ve kış mevsiminde Yenisey ve onun etrafında kışı geçirdikleri yazılıdır.³⁰⁶ Bilim adamlarının çoğu da bu ve benzeri bilgilerden yola çıkarak ortaçağ Yenisey Kırgızlarının hayvancılıkla geçinen konargöçer halk olduğu kanısına ulaşmıştır.

Yenisey bölgesindeki kayalara çizilen resimlerden de Kırgızların hayvancılıkla uğraştığını rahatlıkla görebiliriz. O devirdeki kaya ressamı da öncelikle çevresindeki canlıları taş ve kayalara resmetmiş olmaları mantıklıdır. Günümüz Saralın ilçesi Podkamen yeri yakınlarındaki kayada inek resmi bulunmuştur. Resimde, iki ineği ellerinde yayları olan kimseler kovalamaktadır. Onlardan biri çobana saldırmak üzeredir. Biraz ileride onun eyerli atı duruyor. Sulek’teki taşta çizilen resimde ise develerin resimlerini görmek mümkündür. Develerden biri bağlı dururken, diğeri onun arka tarafında gözüküyor.³⁰⁷

Kırgızların ana geçim kaynağının hayvancılık olduğunu, bölgede yapılan arkeolojik kazılar da doğrulamaktadır. Örneğin, Kiçi Köpen yöresinde yapılan kazılarda elde edilen kemiklerin %50-60’ı küçükbaş hayvanlara, %18-20’si büyükbaşlara veya

³⁰² V. M. Ploskih, *İstoriya Kırgızov i Kırgıstana*, Yayınevi, Bişkek 2000, 146.

³⁰³ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 351-352.

³⁰⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 64.

³⁰⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 102.

³⁰⁶ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 146.

³⁰⁷ Jusupov, 108.

atlara aitti.³⁰⁸ Demek ki, Kırgızların beslediği hayvanların başında küçükbaş hayvanlar geliyordu. Küçükbaş hayvanlardan koyunun sayıca fazla olduğunun, Çin kaynaklarında da belirtildiğini yukarıda yazmıştık.

Evcil hayvanlar sadece günlük hayatta kullanılmıyordu. Yenisey Kırgızları inançları gereği hayvanları kurban olarak da kullanıyorlardı. Geleneklere göre, Yenisey Kırgızları ölen kişilerin cesetleri ile birlikte adak olan koyunu da gömmüşlerdir. Bu kemiklerin arasında, koyunların altın ve gümüşten yapılmış figürlerini gösterir süslemeler de bulunmaktadır.³⁰⁹ Yeri tespit edilip kazılan mezarlıklarda, koyun eti ve kemik parçaları; koyun omurgası, kuyruğu, kolları bulunmuştur. Çocuk mezarlarına dörtten yediye, yetişkinlerin mezarlarına yediden ona kadar kemikli koyun etleri veya “ustukan”³¹⁰ konuluyordu.³¹¹

Meşhur Türk tarihçisi Bahaeddin Ögel, Kırgızlarda koyun heykellerinin olduğunu kabul etmekle birlikte, ortaçağ Kırgızlarında koyun kültürünün halk tabanına kadar inmediğini düşünmüştür; “Kırgız mezarlarında bazı koyun heykellerine rastlanmaktadır. Bu bağlamda, Kırgızlarda koyunun kutsal sayıldığını da düşünebiliriz. Ancak, Kırgızların Beyinin çadırı keçeden olmasına rağmen halk arasında ağaç ve çitler ile yapılanının daha yaygın olduğu ve Kırgızlarda fakirler kürk şapka giyerken, sadece varlıklıların keçe şapka giydikleri bilgilerinden, eski dönemlerde Kırgızlarda yün ve koyun kültürü, Hun ve Gök-Türk kültür çevresinde olduğu gibi, halka kadar inmemektedir” der.³¹² Belki de Ögel’in haklı olduğu taraflar vardı. Fakat arkeolojik kazılarda elde edilen, toplam kemiklerin % 60’ını oluşturan, küçükbaş hayvanlara ait kemiklere ne demeliyiz. Büyük ihtimalle küçükbaş hayvanların çoğu, zengin ve asil kimselerin elinde olabilir. Ayrıca Yenisey Kırgızlarında, Kıştımların daha çok avcılıkla uğraştığına şahit oluyoruz. Bundan dolayı Kırgızların alt tabakasını oluşturan Kıştımlar ve fakirler, daha çok avladıkları hayvanların derilerinden giyiniyorlardı. Minusin bölgesinin ormanlık ve yeşil bir alan olduğunu, bundan dolayı fakirlerin yaban av derilerinden giyim ve şapka, ağaçtan ev yaptıklarını tahmin edebiliriz. Bu durum,

³⁰⁸ Jusupov, 156-157.

³⁰⁹ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 110.

³¹⁰ Ustukan, koyun etinin ilikli kemiklere eşit şekilde parçalanmasına denir (Arık Durmuş, “Kırgızlarda Kurban Fenomeni”, *AÜİFD*, XLVI(1), Ankara 2005, 162).

³¹¹ Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Tabate*, Novosibirsk 1982, 38-47, 58.

³¹² Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, 342-343.

Kırgızlarda küçükbaş hayvanların az olduğunu göstermez. Burada sadece Kırgızların coğrafi durumu ağır basmaktadır.

Yenisey Kırgızlarında küçükbaş hayvanlar kadar büyükbaş hayvanlar da çok önemliydi. Kırgızlarda at konusunu aşağıda ayrı bir alt bölümde ele alacağız. Burada Kırgızların develeri hakkında bahsetmekte de fayda var. Çünkü Sibirya'nın uzak bir diyarında devenin mevcudiyeti, bazı kimselerde şüphe uyandırabilir.

Tarihi kaynaklarda Kırgızların deve güttükleri yazılıdır; “Kırgızlar besleyen bir başka hayvan da deve idi. Kırgızlarda sığırlarla birlikte develerin de varlığından, Çin kaynakları da bahsetmektedir”.³¹³ Biçurin, Çin kaynaklarına atıf yaparak, Kırgız ülkesine tüccarların, 20-24 deveden oluşan kervanlarla gittiklerini yazar.³¹⁴ Kırgızlar tüccarlardan deve almış, onların develeri sakatlanmışsa, kendi develerinden onlara satmış olabilirler. Çünkü daha sonraki yüzyıllarda da, Kırgızların develeri göç etmek için kullandıkları, kaynaklarda geçmektedir. Hakas araştırmacısı Butanayev bu konu ile ilgili şunları yazmaktadır; “Hongoray topraklarında deve güdülürdü. Develer, uzak yerlere göç ederken yük taşımak için kullanılmıştır. 1641’de Y. Tuhaçevskiy’in Kırgız topraklarına yaptığı seferde Altısar ve İsar uluslarından 158 deve ganimet ele geçirmiştir. 1703 yılında Cungar göçünde halkın çoğunun develerle göç ettiği ihtimali yüksektir.”³¹⁵ Ramazan Şeşen ise, Kırgızların binek ve yük hayvanı olarak çoğu defa öküz kullandıklarını bildirir.³¹⁶

Deveyi, Kırgızların masal ve efsanelerinde de sıklıkla görmek mümkündür. Kırgızlar tarafından eski devirlerden günümüze kadar kullanılan On iki hayvanlı Türk takvimi ve bu takvimle ilgili meşhur efsanede de deve ön plandadır. Bu efsane ile ilgili, tezimizin “Kırgızlarda Takvim” kısmında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu da, devenin Kırgızlarda eskiden beri mevcut olduğunun ispatıdır.

Çin kaynaklarında Kırgızların deve eti tükettikleri yazılıdır. Kaynağın belirttiğine göre, daha çok kara budun at ve deve eti ile beslenmektedir.³¹⁷ Buharalı, bunun yanlış bilgi olduğunu, Kırgızların deve eti tüketmediklerini, deveyi daha çok taşıt aracı olarak kullandıklarını, bundan dolayı da, bu vasfından dolayı böyle bir bilgi kayıtlara geçmiş

³¹³ Taşağıl, 83.

³¹⁴ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 445.

³¹⁵ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 145.

³¹⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 102.

³¹⁷ *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, Bişkek 2003, II, 43-44.

olabileceğini yazar.³¹⁸ Kafesoğlu ise, Kırgızlardaki kanlı kurbanlar arasında erkek devenin da olduğunu belirtir.³¹⁹ Görüldüğü gibi, devenin etinin ortaçağ Kırgızları tarafından tüketilip tüketilmediği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Fakat bu bilgiler, Kırgızların eskiden beri deve ile tanışık olduğunu ve onun gücünden, sütünden, belki de etinden istifade ettiklerini göstermektedir.

3.1.1. Kırgızlarda At

Konargöçer halklar için atın her zaman özel bir yeri olmuştur. Kırgızlar için de, atın önemi büyüktü. Günümüzde bile Kırgız dilinde at ile ilgili yüzlerce kelime ve tabir mevcuttur. Bu da onların at ile olan yakınlığından kaynaklanmaktadır. Kırgızlar boşuna “at adamdın kanatı” (at insanın kanatıdır)³²⁰ dememiştir.

Tarihi kaynaklarda Hunların at ile olan ilişkisi şu şekilde verilir; “Henüz ayakta durabilecek bir Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at bulunurdu. At üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar. At başka kavimleri sırtında taşıdığı halde, Hunlar at sırtında ikamet ederler.”³²¹ Hunlar ile aynı dönemde aynı coğrafyayı paylaşarak yaşayan, Hunların hakimiyetini tanıyan ve aynı kökten gelen Kırgızların da at ile olan ilişkisi, Hunlardan farklı olmasa gerektir. Çünkü tarihi kaynaklarda Hun devrinde yaşayan Kırgızların hayvancılıkla uğraştıkları ve düzenli ordu teşkilatıyla 30 bin atlı süvari çıkarabildikleri bildirilmektedir.³²²

Ortaçağlara gelindiğinde de Kırgızların at ile olan ilişkisi eski önemini aynen korumuştur. Kırgızlarda at bu denli önemli olduğuna göre, onların öz kaynağı olan runik yazıtlarda da bununla ilgili önemli bilgiler verilmiş olmalıdır. Yenisey runik yazıtlarındaki at ile ilgili ibareleri inceleyen İsakov, konuyla ilgili şunları söylemektedir; “Yenisey runik yazıtlarında evcil hayvanlar arasından en çok attan bahsedilir. Uyük Turan Yazıtı’nda “altı bin atımdan ayrıldım”, Elegeş Yazıtı’nda “hızlı koşan atlarımdan ayrıldım”, Begre Yazıtı’nda “atla iyi gezdim”, Kemçik Cırgak Yazıtı’nda “Ben önde giden atlara bindim”, “altmış damgalı at”, “altmış atta gezdim”,

³¹⁸ Buharalı, 92.

³¹⁹ Kafesoğlu, 294.

³²⁰ Bu söz ilk olarak Kaşgari’nin Divanı’nda “At Türkün kanadıdır” şeklinde geçer (Kayrat Belek, *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek 2008, 18).

³²¹ O. F. Sertkaya, “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, 26.

³²² Yu. S. Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Bişkek 1995, 48.

Kecilik Hobu Yazıtı'nda "binlerce atlar", Tele Yazıtı'nda "dört bin atım" ibareleri geçer. Kırgızların eski yurtlarında bulunan bu runik yazıtlardaki at ile ilgili bilgiler, Kırgızların yaşamında atın ne kadar önemli bir rol oynadığının göstergesidir".³²³ Runik yazıtlarda geçen bu ibarelerden Kırgızlarda at sürülerinin çok olduğunu çıkarabiliriz. Çünkü yukarıda geçen ibarelerin çoğunda attan değil at sürülerinden bahsedilmektedir.

Yenisey runik yazıtlarından ayrıca at sürülerini birbirinden ayırabilmek için, Kırgızların damga kullandıklarına da şahit oluyoruz. Kırgızların atlarına damga kullandıkları ile ilgili Tang devri Çin kaynaklarında da bilgiler mevcuttur.³²⁴ Damgalar, atın sağ veya sol yanbaşı olan kalçaları ile "caak" olarak bilinen yanağına, "omroo" olarak bilinen omuzuna ve "moyun" olarak bilinen boynuna vurulmuştur.³²⁵ Ortaçağlarda damgalar, boy ve uruğlara has bir alametti. Günümüzde bu durum değişti ve damgalar aile damgaları şeklinde küçüldü veya çeşitlendi.

Günümüz Kırgızistan topraklarında doğup büyüyen Karahanlı alim Yusuf Balasagun, Kutadgu Bilig eserinde atın önemini şu şekilde anlatmaktadır;

"Başka hayvancılar da var,
At sürülerini geri getirir,
Bunlardan başka, at ve mal besleyenler var,
Sürü sürü at süren atçılar,
Eti azık, sütü kımızdır bu hayvanın,
Kulun-tay, baytal kısrak, aygırı var,
Göç etsen taşıt, sefere çıksan tulpar (yıldırım gibi at),
Süt, kımız, ayran, peyniri, kurutu var,
Yersen aş, yününden giyim olur,
Üstüne ev, bastırsan keçe olur."³²⁶

Bütün Türk halklarının ortak alimi olan Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in atla ilgili anlattığı kısa ve öz bilgi, bütün konargöçerler için olduğu gibi Kırgızlar için de geçerlidir.

³²³ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 246.

³²⁴ B. Boobek Uulu, "Kırgız Kagandığının Doorundagı Cılkıçılık Cana Cılkının Ordu (IX-X kk)", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 260.

³²⁵ Belek, *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, 46.

³²⁶ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 186.

Kırgızlar atlarını diğer devletler ile ikili ilişkilerinde hediye olarak kullanmışlardır. Bunu Çin imparatorlarının Kırgız kağanlarına yazdıkları mektuplardan görebiliyoruz. Kırgızlar Çin'e elçi gönderdiklerinde özel cins atlarını Çin İmparatoru'na hediye olarak sunmuşlardır.³²⁷ Çin kaynaklarında ayrıca, Kırgızların güçlü atlarının bulunduğu ve onların iyi savaşan ata değer verdikleri, at sütüyle beslendikleri bildirilir. Bahaeddin Ögel, Çin kaynaklarında Kırgız atlarının sağlam ve yapılı olduğu, atların mücadele edenlerine de, atbaşı dendiğini aktarıyor.³²⁸ Alıkulova'nın bildirdiğine göre, Kırgızların atları dayanıklıydı ve Kırgızlar atlarının bir kısmını antrenman yaparak eğitiyorlardı. Savaşlarda eğitilen bu atlar farklarını ortaya koyuyor ve bu cins atlara "cakşı atlar" deniliyordu.³²⁹ Karı-koca Butanayevler ise, yerli atlara, "Kırgız Yeri" atları denildiğini yazmaktadırlar.³³⁰

Kırgızlar için at en fazla gelir sağlayan ticari ürün olarak da değerliydi. Kırgız atları dayanıklı oldukları ve kendine has özellikleri bulunduğu için Çin'de alıcı buluyordu. "Kırgızlar Çin'e at satıyorlardı. Çünkü Kırgız atlarının cinsi, savaşta kullanılabilme özelliği ön plana çıkıyordu. Çin kaynaklarında Kırgız atları hakkında, "Lun-yu cinsi gibi güzel atlar" sıfatı kullanılıyor. Arap seyyahları da bu bilgileri destekleyen mahiyette bilgiler vererek; "Onların ana servetleri koyunları, inekleri ve atlarıdır" demektedirler"³³¹.

Tang devri tarihçilerinden Su Mia Niu, Çinlilerin 618-804, 804-852, 853-907 yılları başlarında yüksek rütbeli bürokrat Yan Shao Fu olan heyetin, komşu halkların atlarını incelemek için onların ülkelerine gittiklerini ve bu heyetlerin topladığı bilgilerden oluşan "Tan Hu Yao" adında bir eserin ortaya çıktığını bildirir. Tang Devleti'nin askeri ve ekonomik ihtiyaçlarını gidermek için hazırlanan bu eserde, Kırgız atları ile Kurikan atlarının birbirlerine benzediği yazılıdır.³³² Kırgızlar ve Kurikanlar komşu idiler. Bundan dolayı da onların atları birbirlerine benziyordu.

³²⁷ Uulu, "Kırgız Kagandığının Doorundagi Cılcılık Cana Cılcının Ordu (IX-X kk)", 261.

³²⁸ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, 208.

³²⁹ G. K. Alıkulova, "Ene-Saydagı Kırgız Mamleketi (VI-VII kk.)", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagi Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 87.

³³⁰ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 145.

³³¹ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 246-247.

³³² Uulu, "Kırgız Kagandığının Doorundagi Cılcılık Cana Cılcının Ordu (IX-X kk)", 260.

Uygurlardan Kutlug Bilge Kağan, 795 yılında Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi, çok sayıda at ve sığır ele geçirmiştir.³³³ Savaş ganimeti olarak alınan herşey önemlidir. Fakat, Uygurlar Kırgızlara yaptığı bu askeri seferde özellikle Kırgız atlarını ganimet olarak elde etmek için özen göstermiş olabilirler.

Kırgız atlarının cinsinin “Step Kırgız” olduğunu belirten Bahaeddin Ögel, Kırgızlardaki atın önemi hakkında özetle şunları bildirir; “At besiciliği ve yetiştiriciliği Kırgızlarda yaygındır. Ancak Kırgızlar atı sadece binek olarak kullanmazlar, at aynı zamanda Kırgızlarda kasaplıktır. Türk halkları içerisinde bu özellik sadece Kırgızlarda vardır.³³⁴ Biçurin’in verdiği bu bilgiler bağlamında, Kırgızlarda at yetiştiriciliğinin yaygın olduğunu ve onların yetiştirdiği atların kıymetli olduklarını anlamaktayız. Kırgızların atlarının başlıca cinsi “step Kırgız” atıdır. Yılıklar bütün yıl step ve dağ yerlerinde otlağa bırakılırdı. Türk halkları içerisinde önemli bir yeri olan kımız üreticiliği Kırgızlarda önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Kırgızlarda; kısrağ sütleri kımız için en uygun sütler olarak kabul görmekte ve onlarda yüzyıllardan beri yalnız süt hayvanı olarak yetiştirilen kısrağ çeşitlerine rastlanmaktadır.”³³⁵ Ögel’in verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi Kırgızlar sadece at sütü tüketmiyor, atların etini de yiyorlardı.

At eti sert olmasına karşın lezzetlidir. İdrisi, Kırgız atlarının kısa boyunlu, etli olduğunu, bu atları kesmek ve etlerini yemek için onları beslediklerini bildirir.³³⁶ At etleri daha çok, büyük şölenlerde, toylarda, cenazelerde ve kışın yemek için sonbaharda kesilmiştir. Bilindiği gibi genelde hayvanlar, özelde at, en iyi sonbaharda yağ biriktiriyor.

Tarihi kaynaklarda Kırgız Kıştımlarının atlarının renginin alaca olduğu hakkında bilgiler mevcuttur.³³⁷ Ayrıca, Kırgızlarda atların yaşı yanında, en yaygın olan isimlendirilme, onun rengine göre yapılır. Hayvanın rengi için halk arasında “öng” kelimesi kullanılır. Atların rengine göre isimlendirilmesini de tek renkli ve iki renkli olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda, boza çalan saman sarısı renkli ata

³³³ Taşağıl, 82.

³³⁴ Günümüz Kırgızlarının kasaplık adetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Baktıbek İsakov, “Kırgız Konar Göçerlerinde Kasaplık Geleneği: At Kesme Adeti”, *Kültürümüzde Kasaplık. Acta Turcica. Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl. III, Sayı: 2, Temmuz 2011, 24-31).

³³⁵ Ögel, IV, 57.

³³⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 102.

³³⁷ Uulu, “Kırgız Kagandığının Doorundığı Cılkıçılık Cana Cılkının Ordu (IX-X kk)”, 261.

“kula at” veya “sarı at”; siyah kızıl renkli olana “torat”; kahve renkli olan ata “küröng at” veya “ker at”; kara renkli ise “kara at”; yelesi, kuyruğu ve “bakay” adı verilen ayak kılları sarımsı ak renkli olan yumuşak kırmızı renkli ata “çabdar at”; kırmızı karışımı sarı ata “ceerde at”; beyazımsı gök renkli ata “kök at” veya “sur at”; bembeyaz renkli olan ata da “kızıl at” derler. Bunun yanında yukarıda adı geçen tek renkli atların kafatasının ön tarafında leke gibi beyaz rengi olursa “kaşka at” ismi verilir. Kaşka olan at, kızıl renkli olursa “toru kaşka”; kırmızı karışımı sarı at olursa “ceerde kaşka” isimleri verilir.³³⁸

Konargöçerliğin sosyo-kültürel hayatında yer alan atın, kutsal bir hayvan olarak dini törenlerde kurban olarak kullanılması veya ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesi (dullama) ya da beraber gömme geleneği ortaya çıkmıştır.³³⁹ Kırgız erkeklerinin mezarlarına, en sevdiği atlarını da birlikte gömdüklerini biliyoruz.³⁴⁰ Bunun haricinde, adamın mezarının başına onun için kurban kesilen atın derisini, kafatası ile birlikte diktikleri de tarihi kaynaklardan öğreniyoruz.

At sürüsüne yıl boyunca dağlık alanlarda ve çayırlarda bakılırdı. Binek atları kış mevsiminde arka arkaya bağlanıp “örge”de barınırdı. Bir at için iki cisim uzunluğunda 40 kazık çakılırdı. Kışın bu kazıklara atları bağlayarak muhafaza ederlerdi.³⁴¹ Atlar için ayrıca ot toplanmaz, atlar kışın bile dışardaki kuru otlarla beslenirdi. Kırgız tarihçisi Soltonoyev’e göre, Kırgızlar ot biçmeyi bilmedikleri için hayvanlarının çoğu, kışın telef olmakta, kalanlar ağaç yapraklarıyla yaza çıkabilmektedir.³⁴²

Kayrat Belek, Kırgızlardaki at ile ilgili söylenen sözlerden bazılarını şu şekilde Türkçe’ye aktararak veriyor; “Cılkı beren, cılkını bakkan eren” (atlar nimeti tanrılar, onları yetiştiren de yiğittir), “cüz attan bir cüyruk cakşı” (yüz attan, bir “cüyruk” iyidir), “at - attan kiyin cat” (atın yemeğini verdikten sonra uzan), “Atan barda el taanı, atın barda cer taanı” (babın varsa halkı, atın varsa dünyayı tanı), “tulpar tuşunda külük kününde (tulpar at kendi döneminde, külük at da gününü yaşadığında meşhur), “corgonun teri kurgabayt, erke kızdın közü kurgabayt” (rahvan yürüyüşlü “corgo”nun

³³⁸ Belek, *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, 42.

³³⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, 55-71; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, 199.

³⁴⁰ Uulu, “Kırgız Kagandığının Doorundığı Cılkıçılık Cana Cılkının Ordu (IX-X kk)”, 261.

³⁴¹ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 145.

³⁴² Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 239.

teri kurumaz, “erke” kızın gözü kurumaz), “kündük ömürün bolso, tüşkönünö corgo min” (bir gün ömrün kalırsa da, inmenin kolaylığı için “corgo” bin), “suu tögülbös cürümöl corgo” (sırtına su koysa da dökülmeyen corgo), “er başına kün tüşsö, ötügü menen suu keçet, at başına kün tüşsö, oozduğu menen suu içet” (Er başına müşkül durum gelirse ayakkabısını çıkarmadan su geçer, at başına müşkül gelirse ağızlığı ile su içer), “attı sattım, noktosun satkan cokmun” (atımı sattım, yularını satmadım).³⁴³ Sadece bu sözlerin mevcutiyeti bile Kırgızların at ile olan ilişkisinin seviyesini ortaya koymak için yeterlidir. Görüldüğü gibi ortaçağ Kırgızlarını atsız hayal etmek imkansızdı.

3.2. KIRGIZLARDA AVCILIK

Konargöçerlerin yaşam biçimlerinde avcılık büyük bir öneme sahiptir. Kırgızlar da çevre ile iç içe yaşamış, günlük yaşamlarında yabani hayvanlardan ölçülü derecede istifade etmişlerdir. Ölçülü dememizin sebebi, Gök Tanrı inancına sahip olan Kırgızlar, doğanın dengesinin korunmasına her zaman dikkat etmişlerdir. Kırgızlar için avcılık hem eğlence, hem antrenman, hem giyim, hem de yiyecek kaynağı idi.

Yenisey runik yazıtlarında, Kırgızların avcılık ile uğraştıklarını gösteren bir kaç ifade geçmektedir. Örneğin, Kemçik Cırgak Yazıtı’nda “avda .. atmak” ifadesi geçer.³⁴⁴ Yazıtta “atmak” fiili geçtiğine göre, burada söz konusu olan yayla avı avlamak veya kuşla avı avlamak söz konusu olsa gerek. İki ihtimal de Kırgızların avcılık ile yoğun olarak meşgul olduklarını gösterir. Çünkü her iki durumda da o eylemi gerçekleştiren şahıs tecrübeli ve avcılık işi ile gerçekten ilgili biri olmalıdır. Yenisey runik yazıtlarında Kırgızların avcılık ile ilgilendiğini gösteren bir başka ifade daha mevcuttur. Bu yazıtların birinde turnayı avlayan yırtıcı kuş hakkında bilgi veriliyor; “Toguday’ın turnaları çoğalsın: kim kuşuyla onları avlayabilirse- akıllı tutuk’u- iyilik, çoğalsın! Ulu hizmetçi kaldı (tek başına)”.³⁴⁵ Bu yazıtta Toguday adında birinin turnalarının olduğunu (belki de mecazi anlamda yaban turnaların sahibi olduğu belirtiliyor), bunları, kim kuşu ile avlayabilirse onun akıllı olduğu, bununla birlikte iyilik, bereketin artacağı vurgulanmıştır.

³⁴³ Belek, *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, 30, 43, 44, 52.

³⁴⁴ Malov, *Eniseyskaya Pismennost Tyurkov*, 75.

³⁴⁵ İ. V. Kormuşın, *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii: Grammatika, Tekstologiya*, Moskova 2008, 140.

Günümüz Hakasya topraklarında 37 tane olduğu tespit edilen ve bilim dünyasında “Sve” olarak bilinen kalelerden, kuruluşu Bronz dönemine ait Çebaki kalesinde bulunan kemiklerin laboratuvar analizi sonucunda, bunların çoğunun yabani ve yırtıcı kuş ve hayvanlara ait olduğu tespit edilmiştir. İnek, at ve koyunlara ait kemiklerin sayısı çok azdır. Karaca, kızıl geyik, misk geyik, yaban domuzu, ayı, başak, tilki, kunduz ve çeşitli kuşlar ile birlikte toplam 16 çeşit yabani ve yırtıcı hayvan ve kuşların kemiklerinin tespit edilmesi, bölgedeki av çeşitlerinin gözler önüne serilmesi açısından önemlidir.³⁴⁶

Coğrafi konumu uygun olan Kırgızlar, ortaçağ boyunca avcılık ile geçimlerini sağlamaya devam etmişlerdir. Hudud al- Alem’de Kırgızların avcılık sanatıyla iştigal ettikleri yazılıdır. Onlar, misk derileri ile ve başkaları için av avlayarak geçinirler, şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Gerdizi de, Kırgızlara giden yolda “bol av hayvanı” olduğundan bahseder.³⁴⁷ Çinli yazar, Yenisey Kırgızlarının yaşadıkları bölgede kuşlar, vahşi atlar, elik, keçi, kaz, ördek ve vahşi hayvanlar hakkında bilgi vererek, balıkların kemiksiz, uzunluğu 7 metre gelen bir türünü zikreder.³⁴⁸

Balık avcılığı, Sibiryalı halklarının eskiden beri meşgul olduğu zanaatlardan biridir. Araştırmacılar, bölgede üç tür balık avcılığının olduğunu tespit etmişlerdir; Rastgele veya ilkel avcılık, mevsimlik avcılık ve yılın dört mevsiminde süren balık avcılığıdır. Sinolog Biçurin de, Kırgızlarda balık avcılığının olduğundan bahseder; “Kırgızların hayatında avcılık ve balık avcılığı önemli yer tutar. Balıklardan biri yaklaşık yedi kadem uzunluğunda, pürüzsüz ve kemiksiz, ağzı burnunun altında bulunur.” Bölgedeki kayalarda eski dönemlere ait balık ve kayık resimleri de kazanmıştır. Evtyuhova, kaya resimlerinde Kırgızların avcılık yaptığını tasdik eden görüntülerin olduğunu, Köpen’deki resimlerinde bunun açıkça görüldüğünü belirtir.³⁴⁹ Kırgızlar Yenisey’den Tanrı Dağlarına göç ettikten sonra, balıkla aralarının bozulduğunu söyleyebiliriz. Çünkü halk arasında balığa-su kurtu deniliyor ve tüketilmesine fazla sıcak bakılmıyordu. Kırgız secerelerinde, Kırgızların balıklardan tiksindikleri ve balık olmayan temiz su

³⁴⁶ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 251.

³⁴⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 77.

³⁴⁸ Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, 6.

³⁴⁹ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 251-252.

içebilmek için özel arıklar kazdıkları söylenir.³⁵⁰ Belki de Kırgızlar ile Kıştımları arasındaki en önemli fark, onların balığa olan muamelesinde saklıdır.

Konargöçerler için avların en büyüğü sürek avı idi. Hakas bilim adamları karı-koca Butanayevler, Yenisey Kırgızlarının sürek avını nasıl gerçekleştirdiklerini şu şekilde anlatıyorlar; “Hongoray bozkırında toplu avcılığa “ab” denirdi. Buna köyün bütün halkı katılırdı. Bununla ilgili söylenen Hakas atasözü günümüze kadar ulaşmıştır: “Aral künning ab, nir, aal-konçihting hobi pir” (Bütün köyün müşterek av geleneği vardır, komşuların rivayetleri de bunu tasdik eder). Bu ava, aralarında kadınlar ve çocuklarında olduğu 300-400 kişi atları ile çıkarlardı. Genelde kış aylarında yapılan sürek avı şu şekilde gerçekleşirdi; Önce 100 adım aralıklarla sıra oluştururlar, daha sonra iki kanat yavaşça birbirine yaklaştırmaya başlar. Atlılar ilerledikçe sırayla büyük bir daire oluştururlar. Avcılık yapan halk tarafından belirlenen öncü en önde bulunur. Onun sağ ve sol kanadındaki halkı idare etmek için iki yardımcısı bulunurdu. İki kol birleşince, avcılar haykırarak ses çıkarırlardı. O esnada vurulmak istenen av ses çıkararak kaçmaya başlar. Avcıların başında bulunan kişi birkaç iyi avcı ile ortaya çıkıp vahşi hayvanlara ok atmaya başlarlar. Bazen avcılar, alanı bir veya iki defa kuşatırlardı. Yapılan bir avcılıkta avı kuşatmak için 10 mil kadar yol alırlardı. Ok atılarak avlanan hayvanlar bir yere toplanır ve orta alanda eşit olarak dağıtıldı. Avcılık çok zor olduğundan aşırı güç gerektirir. Yerli halk: “Kadının gücünü çocuk, erkeğin gücünü orman alır.” sözünü boşuna dememiştir.”³⁵¹

Tahrik avı at üstünde köpek, yay ve ok kullanılarak yapılırdı. Ormanda yaşayan Kıştımlar, kürk avı yapar, Kırgızlara vergilerini samur ve sincapla öderlerdi.³⁵² Avcılığın, Kıştımların ana geçim kaynağı olduğunu Arap seyyahları da zamanında yazmışlardı.³⁵³

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi, avcılık ortaçağ Yenisey Kırgızlarının fazgeçilmez işlerinden biri idi. Yenisey Kırgızları av yaparak karınlarını doyurmakla kalmıyor, giyiniyor, eğleniyor, savaşa hazırlanıyor, yaban kuş ve canavarları

³⁵⁰ G. K. Alikulova, “Ene-Saydağı Kırgız Mamleketi (VI-VII kk.)”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardığı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 87.

³⁵¹ Butanayev ve Butanayeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, 146-147.

³⁵² Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 352.

³⁵³ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 77.

eğitiyorlardı. Avcılığın ticaret ve vergi açısından da önemli getirisi söz konusuydu. Bunun gibi pek çok faydasından ötürü, Kırgızlar şimdilerde bile avcılığı yaşatmaya devam ediyor.

3.3. KIRGIZLARDA ÇİFTÇİLİK

Yenisey Kırgızlarının ana geçim kaynağı hayvancılık olmasına karşılık, onlarda ziraat da vardı. Tarihi ve arkeolojik bilgilerden, Kırgızların ortaçağlarda çiftçilikle uğraştıklarına şahit oluyoruz. Kırgızların Yenisey havzasında daha çok toprak işlettiklerini, bahçıvanlığın gelişmediğini söyleyebiliriz.

Sinolog Biçurin, Kırgızlarda tarım ve tarımsal faaliyetin sınırlı olduğunu, Kırgızların ağaç meyvesini bilmedikleri ve sebzelerinin olmadığı yönünde bilgiler vermektedir.³⁵⁴ Kırgızlarda meyve sebzenin olmayışı, yaşadıkları bölgelerdeki iklimden dolayı olmalıdır. İklimlerinin soğuk olduğunu, ülkelerindeki büyük ırmakların yarıya kadar donduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.³⁵⁵

Fakat Kırgızların kendi gıdalama rasyonunda, yaban meyveler ve yenilebilen bitki kökleri bulunmaktaydı. Yaz aylarının başlarında, kadınlar ile çocuklar kandık ve sarana denilen yenilebilen kökleri toplamaya çıkarlardı. Kökler, özel alet ozop ile çıkarlardı. Bir aile beş kadar torba kandık ve sarana çıkarırdı. Önceden kökler yıkanır sonra ipliğe geçirilir ve kurumaya bırakılırdı. Kurumuş kökler el değirmeniyle övütülürdü.³⁵⁶ Bu bilgiler Kırgızların sadece et-süt tükettiğine dair bilgilerin tam olarak doğru olmadığını, Kırgızların eski devirlerden beri bitki kökleri tüketerek, yemeklerini çeşitlendirdiklerini, sağlıklı beslenmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Arap kaynaklarında Kırgızlardaki çiftçilik ile ilgili şu bilgiler verilir; öncelikle Kırgız ülkesi bereketi, müsafiri ve suları bol olan bir yerdir. Onların ülkesinde büyük nehirler mevcut ve bu nehirlerin üzerinde Kırgızların, pirinç, buğday gibi hububatları öğüttükleri değirmenleri bulunur.. Çiftçilik, hasat gibi işlerle, genellikle erkeklerin ilgisi yoktur.³⁵⁷ Kırgızların bir değil bir çok değirmeni olduğuna göre, onların ettikleri buğday ve benzeri hububatların miktarı da az değildi. Ayrıca çiftçilik işleriyle daha çok

³⁵⁴ Biçurin, *Opisaniye Jungarii i Vostochnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnom Sostayanii*, 147.

³⁵⁵ Taşağıl, 83.

³⁵⁶ Butanayev, "Moğol- Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", 408.

³⁵⁷ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 102.

kadınlar uğraşıyordu. Kırgızların ziraat işleri ile ilgili bilgilerimizi zenginleştiren materyaller, Çin kaynaklarında mevcuttur.

Sinolog Biçurin, eski dönemlerde Kırgızların ektiği ekinlerin; darı, buğday, arpa ve himalaya arpası olduğunu belirtmektedir. Buna göre Kırgızlarda; Buğday üçüncü ayda ekilir dokuzuncu ayda toplanır ve bu saydığımız tahıllar el değirmenleri ile öğütülmektedir.³⁵⁸ Demek ki Kırgızlarda hem su değirmenleri, hem de el değirmenleri vardı. Çin kaynaklarında, pirincin ekilen ekinler arasında sayılmaması, onun ithal bir ürün olduğunu göstermektedir. Zaten Yenisey'in iklimi pirinç ekmek için müsait değildir. Belli ki Arap seyyahları bu konuda yanılmışlardır.

Kırgızlar yapay sulamaya ihtiyaç duyulmadan, temel ihtiyaçları için toprağı işlemişlerdir. Yenisey Kırgızlarında bu durum görülmektedir. Kırgız tarlaları orman-step bölgelerinde bulunuyor ve orada arpa ile kırılık (Arnavut Darısı) ekiliyordu. Yenisey Kırgızlarının kullandıkları başlıca tarım aleti olan "abıl", ağır demir kürektir. Abıllar, Şor demircileri tarafından yapılıyordu. Yenisey Kırgızları, abıl aleti yardımı ile, dağların ve tepelerin güney yamaçlarındaki toprakları kazarlardı. Çünkü bu gibi tarlaları sulamaya gerek yoktur.³⁵⁹ Ögel ise, Kırgızların tarlaları suladıklarını bildirmektedir: "Birçok büyük ve küçük nehirlerin geçtiği Minusinsk stepleri, bazı yerlerde açılan kanalların yardımı ile sulanmıştı. Bunlar arasında Uybat bozkırında açılmış olan ve günümüze kadar gelen Bey nehri kanalı, kayda değer bir kanaldı. Sırf sulama maksadı ile açılmıştı."³⁶⁰ Kırgızların işlettikleri tarlalarını sulayıp sulamadıkları konusunda, iki ayrı görüşün olduğunu görüyoruz. Bu durum, bilgilerin tarihin çeşitli dönemlerine ait olmasından kaynaklanıyor olabilir. Butanayev'in kastettiği ortaçağın son dönemleridir. Oysa Ögel'in bahsettiği dönem ortaçağın erken dönemleridir. Daha erken dönemlerde, bu bölgede kanalların kazıldığına dair başka kaynak ve araştırmalarda da bilgiler mevcuttur. Örneğin, Sunguçaşev, M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. V. yüzyıllar arasında, Minusin bölgesi Şirin ilçesi Karış nehrinden insanların büyük arklar kazdıklarını ve ziraatla uğraştıklarını, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarmıştır. Ona göre, büyük arklar

³⁵⁸ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 359.

³⁵⁹ Butanayev, "Moğol- Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", 408.

³⁶⁰ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, 222.

iki senede tamamlanıyordu.³⁶¹ Aradan geçen bunca zaman aralığında, bölgenin ikliminde de büyük değişiklikler meydana gelmiş olabilir.

Kırgızların hava durumunun nasıl olacağını öğrenmek için şamanların bilgilerine de başvurdukları, tarihi kaynaklarda bahsedilmektedir. “Kırgızların faginun bahşıları vardır, onlar mahsulün durumunu, yağmuru, kuraklığı ve diğer şeyleri önceden rahatlıkla söyleyebilirler. Kırgız bölgesinde bulunan arkeolojik kaynaklar, onların tarım işleri ile ilgili verilen bilgileri doğrulamaktadır. Buluntular arasında demirden dişleri olan sıradan oraklar, taşla buğday öğüten aletler bulunmuştur. Yukarıdaki veriler, Kırgızlarda çiftçiliğin , hayvancılıktan sonar, ikinci sırada geldiğini göstermektedir”.³⁶²

Yenisey Kırgızlarında çiftçilik, gerçekten de hayvancılıktan sonra gelen en önemli uğraş olabilir. Günümüzde bile Hakasya'nın İyus vadisindeki eskiden işletilen topraklara, “Hırgız tarlagları” denilmektedir. Ayrıca, Kırgızlar, elde ettikleri hububatlardan şarap da yapıyorlardı.³⁶³ Yenisey Kırgızları hububattan şarap bile yapıyorsa, onların bir kısmının çiftçilik ile uğraştığını söyleyebiliriz. Cusubaliyev, çiftçilikle uğraşan kimselerin, genelde çeşitli sebeplerle fakir düşen kara budundan kimseler olabileceğini, o devirde savaşın sıkça yapıldığını ve savaşta bolca ganimet elde eden fakirlerin de eski yaşam tarzlarına geri dönüp çiftçiliği bıraktıklarını, bundan dolayı Yenisey Kırgızlarında çiftçiliğin var olmasına karşılık, bunun kalıcı olmadığını ve yerleşik yaşam tarzına geçilmediğini bildirir.³⁶⁴

Kırgızlar arasında demirden dişleri olan sıradan oraklara rastlanmaktadır, taneleri kırarak ufaltan aletlerin yanı sıra, taşla buğday öğüten (dibek) aletler de bulunmuştur, oraklar demirden yapılmıştır.³⁶⁵ Fakat, bu bilgileri desteklemeyen görüşler de mevcuttur. Örneğin, Manas Destanı üzerine çalışan Cumakunova, “Etnografik malumatları oldukça zengin olan Manas Destanı'nda bile unun hazırlanması hakkında hiç bilgi yoktur. Un veya hububat ürünlerinden söz edilen yerlerin hepsinde, onların sanki dışardan getirildiği nazarda tutulmuş gibi geliyor” demektedir. Bu fikri

³⁶¹ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 255.

³⁶² Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, 112.

³⁶³ G. K. Alikulova, “Ene-Saydağı Kırgız Mamleketi (VI-VII kk.)”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardığı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 88.

³⁶⁴ Cusubaliyev, “Bayırkı Mezgilden Kokon Handığına Çeyinki Mezgildegi Saltık Kırgız Koomunun Sotsialdik Tüzülüşü”, 112.

³⁶⁵ Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, 112.

destekleyen bilgi, Şor folklorunda vardır; “Kırgızlar geldiğinde (ve) (onlar) burada yaşayan halkın ekme yediklerini öğrendiklerinde, (onlar) o kişileri çubukla dövüyorlardı (ve) ekme talep ediyorlardı. Kırgızlar ekmeği bulursa Sagay stepi tarafına götürürlerdi”. Şunu da belirtmeliyiz ki, Kırgızların toprakla meşgul olduğuyula ilgili runik yazıtlarda da fazla bilgi bulunmuyor.³⁶⁶

Kırgız tarihçisi Belek Soltonoyev’e atıf yapan Mustafa Erdem, eski devirlerde Kırgızlardaki demir yetersizliği sebebiyle, onların, hayvanların çene kemiklerinden orak, atın tırnaklarından kazma yaptıklarını da aktarmaktadır.³⁶⁷ Soltonoyev’in bahsettiği devir, Yenisey Kırgızlarının madencilikte zirve yaptığı dönemlerden önceki dönemler olmalıdır.

³⁶⁶ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 256-257.

³⁶⁷ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 239.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KIRGIZLARIN DİN VE İNANÇLARI

Din; insanla beraber var olmuş, insanla beraber var olacak bir kurumdur. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, insanların şu veya bu şekilde bir dine inandığı görülmüştür. Tarih öncesi çağlardan beri, Türk kültürü ve dini, özellikle güneyden ve batıdan gelen etkilere maruz kalmıştır. Orta Asya'nın dini kültürü üzerinde Mezopotamya, İran, Çin ve Hint dinleri ile Tibet Lamaizmi, Hıristiyanlık, Maniheizm ve İslam'ın etkisi söz konusu olmuştur. Fakat belirtilen dış etkiler, Türklerin orjinal dini yapılarını pek değiştirmemiştir.³⁶⁸ Bu bölümde ortaçağda yaşayan Kırgızların dini, inançları ve ölü gömme merasimleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

4.1. KIRGIZLARDA SEMAVİ DİNLER

4.1.1. Kırgızlarda İslam Dini

Türkler İslam dini ile VII. yüzyıldan itibaren tanışmaya başlamış, ortaçağın sonlarına gelindiğinde Türk halklarının çoğu İslam dinini kabul etmiştir. Türk halklarından olan Kırgızlar da ortaçağın sonlarına doğru İslamiyeti kabul etmişlerdir. Fakat, Kırgızların Ortaçağlarda Merkezi Asya'nın geniş coğrafyasında yaşamalarından dolayı onların İslam dinini kabul etme tarihleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.³⁶⁹ Bu durumda Kırgızların yaşadığı coğrafyaya göre İslamiyet ile tanıştıklarını düşünmek en mantıklısıdır.

Öncelikle IX. yüzyıllarda Doğu Türkistan'a gelen Kırgız gruplarının, İslamiyeti ilk kabul eden ilk Kırgızlar olabileceğini varsayabiliriz. Bazı bilim adamları Türkistan'da yaşayan Kırgızların Karahanlılar devrinde İslam dinine girdiklerini ileri sürmüşlerdir.³⁷⁰ Ayrıca, daha o devirlerde tüccarlar sayesinde Yenisey Kırgızları da İslam dini hakkında haberdar olmuştur.

³⁶⁸ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 120-121.

³⁶⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Ali Jusubaliev, *Kırgızların İslamiyeti Kabulü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007).

³⁷⁰ Mayramgül Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültününün Yaşayan Kültüre Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, 144-145.

Çin kaynaklarında “A-je, Yeşil Dağ (Ch’ing-shan)da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirmek suretiyle yapılan Mi-t’e Ch’ih-t’o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar.”³⁷¹ bilgisi verilir. Biçurin’in buradaki bilgiyi, “Galiba Midichi saray değil, mescit veya meşit, müslüman mabedidir”³⁷² şeklinde yorumlaması, bilim adamlarının Yenisey Kırgızları arasında İslam yaygınlaştı tartışmalarına girmesine neden olmuştur. Fakat bu iddiaları destekleyecek başka bilgi ve belgeler mevcut değildir.

Kırgızlar ortaçağın çeşitli dönemlerinde doğudan batıya doğru göç etmişlerdir. Batıya veya Türkistan coğrafyasına göç eden Kırgızlar Müslüman olmuşlardır. Zeki Velidi Togan, Mogulistan hanlarından Hızır Hoca, Muhammed Han ve Yunus Han dönemlerinde Kırgızların çoğunun İslamiyet’e geçtiğini bildirir.³⁷³ Fakat, Kırgızların konargöçer yaşam tarzı, ibadetlerini tam anlamıyla yapmasını engelleyen, İslam’ı bütün kaideleri ile yaşamasına mani olan önemli bir etkendi.

XV. yüzyıla gelindiğinde Kırgızların önemli bir kısmı günümüz Kırgızistan topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Burada konargöçer Kırgız boylarının İslam dinini kabul etmelerinde tarikat şeyhlerinin, hocaların önemli rol oynadıkları tarihi kaynaklarda geçmektedir.³⁷⁴ XV. yüzyılda yaşayan Kırgız liderinin isminin “Muhammed Kırgız” olması, Kırgızların bu yüzyılda İslamiyet ile haşır-neşir olduğunun ispatıdır.

Kırgızların İslamiyet ile tanışması sonucunda onların kültüründe yaşanan en önemli değişim, ölülerini yakmak yerine gömmeye başlamalarıdır diyebiliriz. Bu husus Arap seyyahlarının eserlerinde dile getirilmektedir. Örneğin, Mervezi’de, “Müslümanlara komşu oldukları için, sonradan ölülerini gömerek defnetmeye başladılar”³⁷⁵ denilmektedir

4.1.2 Kırgızlarda Hristiyanlık

Hristiyanlığın Nestürilik kolunun, ortaçağ dönemlerinde bozkırda yaygınlaştığını, pek çok devlet adamının da Hristiyanlığı seçtiğini biliyoruz. Barthold, Türk

³⁷¹ Taşağıl, 84.

³⁷² Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 445.

³⁷³ Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, 154-155.

³⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: (Jusubaliyev, *Kırgızların İslamiyeti Kabulü*).

³⁷⁵ Karayev, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, 118.

halklarından Çigiller, Karluklar, Kimaklar ve Guzlar arasında bu dinin yayıldığını yazmaktadır.³⁷⁶ Fakat bu din ortaçağ Kırgızlarının pek fazla ilgisini çekmemiştir. Tarihi kaynaklarda Kırgızların Hristiyan dinini kabul ettiğine dair bilgilerle karşılaşmıyoruz. Oysa, ortaçağın çeşitli dönemlerinde Hristiyan dinini benimseyen pek çok millet ile Kırgızların ilişkilerinin olduğunu biliyoruz.

Bir rivayete göre, yaklaşık dört yüz yıl kadar önce, Batı Sibirya’da Kırgızların Hristiyan olması için çeşitli baskılar yapılmış, fakat Cediger Han’ın kendisinden başka Hristiyanlığı kabul eden olmamıştır.³⁷⁷ Ruslar Sibirya’yı işgal ettikten sonra rivayet değil gerçekten oranın yerli halkını vaftiz etmek için epey emek sarfetmiş, bunda kısmen başarılı da olmuştur. Yenisey Kırgızlarının mirasçıları olan Hakaslar, Altaylılar ve Tuvalılar da bu propagandadan nasiplerini almışlardır.

Kırgızların Hristiyan dini ile ilişkileri hakkında görebildiğimiz kadarıyla iki bilim adamının görüşü mevcuttur. Bunlardan biri olan Emel Esin, VI-VIII. yüzyıllarda Kırgızlar arasında Hristiyanlığın yayılmış olabileceğini ileri sürmüştür.³⁷⁸ Fakat, elimizde bu bilgiyi destekleyecek fazla bilgi mevcut değildir.

Kırgızlar arasında Hristiyanlığın yayıldığını öne süren bilim adamlarından bir diğeri olan Klyaşornıy görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır; IX. yüzyıl ortaları veya biraz daha öncesinde Kırgız aristokrasisi arasında, daha sonra geniş halk katmanında Şamanizm ile birlikte Karluklar vasıtasıyla Hristiyanlığın Nestüri kolunun yayıldığını, Uygur Devleti’nin ortadan kalkmasından sonra Hristiyanlığın bölgede yaygınlaşma fırsatı bulamadığını veya Uygur Devleti kadar güçlü olmayan Kırgız Devleti’nin din işleri ile uğraşmadığını ve XI. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar arasında Hristiyanlığın izlerinin görülmediğini söyleyebiliriz.³⁷⁹ Kırgızlar arasında IX. yüzyıldan sonra Nestürliliğin ne kadar yayıldığı veya ne tür izlerinin kaldığına dair başka bilgilere sahip değiliz.

³⁷⁶ Barthold, *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, 305-306.

³⁷⁷ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 175.

³⁷⁸ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, 135.

³⁷⁹ S. G. Klyaşornıy, “İstoriko-Kul’turnoe Znaçenie Sudjinskoy Nadpisi”, *Problemi Vostokovedeniya*, No. 5, Moskova 1959, 167-169.

4.2. KIRGIZLARDA DİĞER DİNLER

4.2.1 Kırgızlarda Mani Dini

Günümüz İran topraklarında III. yüzyılda ortaya çıkan Mani dini, Türkler arasında geniş karşılık bulmuştur. İran'dan doğuya doğru yayılan Maniheizm, bazı araştırmacılara göre Kırgızlara kadar ulaşmıştır.

Kırgız tarihçisi Anvar Baytur, bazı Kırgız boylarının Mani dinini kabul etmiş olabileceğini, çünkü Yaglahar Yazıtı'nda "mar" adında bir din görevlisinden bahsedildiğini yazar.³⁸⁰ Yenisey runik yazıtları uzmanı Sergey Malov, VII. Çakul ve Kemçik Kaya yazıtlarında "çigşi" kelimesinin geçtiğini ve bunun Mani dini makamı olduğunu belirtmiştir.³⁸¹ Mani dinine mahsus tabirlerin runik yazıtları işlenmesi, runik yazıtı yazarların Mani dinini bildiklerini göstermektedir.

Rus araştırmacısı Rıbakov, Kırgızların 840 yılından sonra Mani dini ile tanışmış olabileceğini, Kırgızların Mani dinine mensup kimseleri tutuklayarak ülkelerine götürmüş olabileceğini düşünmüştür.³⁸² Kırgız askerlerinin Mani din adamlarını ülkelerine götürüp götürmediğini tam bilmemekle birlikte, 840 yılından sonra Mani dininin Kırgız kültürüne etki ettiğini söyleyebiliriz. Kırgızların IX. ve X. asır kültürleri Altay yanı ve Doğu Türkistan'a yakın çevrelerdeki Budist sanatı ve Turfan'daki Maniheizm kültüründen etkilenmiştir.³⁸³

Baba oğul Kızlasovlar ve Zuyev, Mani dininin Kırgız Devleti'nde resmi din statüsü elde ettiğini düşünseler de, günümüzde elimizde mevcut bilgilerin bu görüşü desteklemeye yetmeyeceğini belirtmeliyiz. Hudyakov ise Kırgızların bir kısmının Mani dinini kabul ettiklerini düşünüyor. Belki de Mani dininde ölü cesedinin defnedilmesinin tercih edilmesi, ölülerini yakmayı tercih eden Kırgızlar arasında yaygınlaşmasını engellemiştir. Kısaca, Mani dininin Kırgız Devleti'nde belli bir süre etkili olduğunu

³⁸⁰ Baytur, I, 122.

³⁸¹ Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, 41, 45.

³⁸² N. İ. Rıbakov, "Dopolnitel'ne Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah", *Drevnosti Sibiri i Tsentral'noy Azii*, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, 127.

³⁸³ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 187.

ama halk tabanına yayılmadığını söyleyebiliriz.³⁸⁴ Nitekim, Roux da, Mani dininin Kırgızlar arasında Budizm kadar etkili olmadığını belirtmiştir.³⁸⁵

Mevcut bilgilerden yola çıkarak, Yenisey Kırgızlarının Mani dinini bildiklerini, belki de bazı Mani rahiplerinin Kırgız ülkesine kadar gitmiş olabileceğini, ama Mani dininin Kırgızlar arasında yaygınlaşmadığını söyleyebiliriz.

4.2.2. Kırgızlarda Budizm

Ortaçağlarda Kırgızlar bazı komşularının Budizm’i benimsemelerinden dolayı, bu din ile tanışmışlardır. Kırgızların toplu halde Budizm’e geçtiklerine dair tarihi bilgiler yok. Fakat Kırgızların ortaçağlarda Budizm ile bazı temaslarının olduğuna dair bilgilere sahibiz.

Kırgızlar Göktürk döneminde Budizm ile tanışmış olabilirler. O devirlerde bir Kırgız prensinin Budist rahibi olarak Doğu Türkistan’da bulunan bir monastıra yerleştiği ve Budist dini metinlerini Tibetçe’den Kırgızca’ya çevirdiğine dair bilgiler var.³⁸⁶ Demekki, Kırgız ileri gelenlerin çocuklarını yurtdışına okumaya gönderiyorlardı ve bu okullar arasında dini okullar da vardı.

İlerleyen yüzyıllarda da Kırgızların Budizm ile ilişkisinin olduğu görülmektedir. IX. yüzyılda Dunhuan’da, Kırgız beylerinin Tibetçe Buda metinlerini runik yazı ile mağara ve kayalara yazdırdıkları görülmüştür.³⁸⁷ Kırgızların Tibet ile siyasi ilişki kurduklarını biliyoruz. Gumilev, “Kırgız kağanının hatunu, Tibet komutanının kızıydı”³⁸⁸ demektedir. Kırgızların Tibet ile siyasi ilişki kurması, dini alanda da iki halk arasında bir takım alışverişlerin olduğunun kanıtıdır.

1602 yılında kaleme alınan “Ziya Al-Kulup” adlı eserde; “Onlar yemek getirdiler ve ayrıca bir kap daha getirip ortaya koydular. Her borumsu kemikten biraz kesip, o kaba koyuyorlardı. Daha sonra bütün erkekler ve kadınlar yerlerinden kalkarak bir ağaca vardılar. (Onlar) ağaca gelerek o yönde eğildiler. Kabı yerleştirip (herkes) ağaca diz çöktüler. Ben gümüşten yapılmış putun ağaçta asılı olduğunu, onun etrafında da iki

³⁸⁴ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 337.

³⁸⁵ J. P. Roux, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, 210.

³⁸⁶ S. Klyastorniy, T. Sultanos, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev.: Ahsen Batur), İstanbul 2004, 162.

³⁸⁷ Yu. Hudyakov, *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Bışkek 1995, 132.

³⁸⁸ Lev Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskova 1967, 429.

bin civarında ağaç ve taştan yapılmış putlar bulunduğunu gördüm. Burası Kırgızların ibadethanesiymiş. Gümüşten yapılan putun adı Talbiya-i Cakarmış. İçinde et bulunan kabı kocaman kabir taşının önüne koyarak ona yemeğe buyur işareti yaptılar. Daha sonra kabı biraz uzaklaştırdılar, bir parça eti kabir taşının sağ eline, bir parçasını sol eline, üçüncüsünü de havaya attılar.” denmektedir. Moldobaev, bu bilgiyi Kırgızların Budizm ile tanışmasıyla ilişkilendirir ve putların Buda heykeli olabileceğini bildirir.³⁸⁹ Kırgızların Budizm ile ilgisi bununla da sınırlı değildir. Kırgızların yaşadığı topraklarda, Budizm’e ait eser de bulunmuştur.

Kırgız ülkesinde Budizm’e ait sadece bir tane eser mevcuttur. Bu bronzdan dökülmüş ve altın yalattılan sunak grubudur. Sunak grubu Yenisey nehrinin sol kıyısındaki Bateni köyü yakınlarından bulunmuştur ve şimdilerde Hakas Devlet Tarih Müzesi’nde korunuyor. Eserin Kırgız ülkesine, onların Uygurlara yaptığı bir seferde geldiğini ve bu esere bakarak Kırgızlarda Budizm’in geliştiğini söyleyemeyeceğimizi belirtmeliyiz.³⁹⁰ Fakat bu kısıtlı bilgilere rağmen, bazı araştırmacılar Yenisey Kırgızları arasında Budizm’in devlet dini seviyesine kadar yükseldiğini iddia etmişlerdir.³⁹¹ Bu iddiaya katılmamızın şimdilik mümkün olmadığını belirtmeliyiz. Çünkü, eğer Yenisey Kırgızları arasında Budizm bu kadar yayılmış olsaydı, mutlaka bunun pek çok izi şimdiye kadar bulunmuş olacaktı.

Öte yandan, ortaçağın sonlarında Türkistan’da bulunan bazı Kırgız boylarının Lamaist Budizm’i benimsedikleri dile getirilmiştir. Abramzon, bu boyların Sarıbağış, Munduz, Baarın olduklarının belirtmektedir.³⁹² Lamaism, Cungar Hanlığı’nın Türkistan’a saldırmasından sonra, bölgede bir süreliğine etkili olmuştur. Günümüz Kırgızistan topraklarında o devirden kalan Buda heykelleri bile mevcuttur. Fakat bu bilgiler Kırgızların Budizm’i benimsediklerini söylememiz için yeterli değildir.

Özetleyecek olursak, Kırgızlar Budizm ile Göktürk devrinde tanışmışlardır. O devirlerde Tibet Budizm’inin bozkırda etkili olduğu bilindiğinden, Kırgızlar da daha çok Tibet Budizm’ini biliyorlardı. Arkeolojik kazılar ve saha çalışmaları sonucunda elde edilen malzemeler Kırgızların daha sonraki dönemlerde de Budizm’i bildiklerini

³⁸⁹ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 332-333.

³⁹⁰ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 333.

³⁹¹ E. Kıçanov, “Veliçiye i Padeniye Kirgizskogo Kaganata”, *Slova Kırgızstana*, (04 Kasım), Bişkek 2003, 11.

³⁹² Jusubaliev, 32.

kanıtlamaktadır. Bazı bilim adamları Budizm'in Kırgızların devlet dini olduğunu iddia etseler de, bunu kanıtlayacak belge ve bilgilere şimdilik sahip olmadığımızı belirtmeliyiz.

4.2.3. Kırgızlarda Gök Tanrı Dini

Gök tanrı dini, Hun devrinden itibaren bozkırda yaşayan ve devletler kuran halkların en önemli dini olarak sayılabilir. Gök tanrı dini, bir bakıma devlet dini idi. Kağanlar güçlerini gökte bulunan Tanrı'dan alırlardı. Hatta, onlar Gök Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi veya temsilcisi idiler.

Orhun-Yenisey kitabelerinde Kırgızların eski dini inanışları olan tengri, kök tengri, umay ve yer-su kültleri hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur.³⁹³ III. Uybat yazıtında “yukarıda gök”, II. Tuva yazıtında “Tengri” ifadeleri vardır.³⁹⁴ Yenisey yazıtlarında “Tengri” kelimesi ile beraber bir de “Bel” kelimesine rastlıyoruz. Şüphesiz bu da Şamanistlerin saygı duydukları ruhlardan (cinlerden) biri olmalıdır.³⁹⁵ Yani gök yüzünde sadece bir Tanrı yok; Büyük Tanrı'nın yanında ona yardımcı başka tanrılar da vardı. Anvar Taytur, bu durumu şu şekilde izah etmiştir; Kırgızlarda Gök Tanrı ile birlikte Güneş Teniri, Ay Teniri, Yıldız Teniri, Su Teniri, Yer Teniri, Ateş Teniri ve Anne-baba Teniri gibi yardımcı tanrılar vardı. Gök Tanrı hepsinin en üstünde olup, bütün varlıkların kaderi onun elindeydi.³⁹⁶ Şimdi bize bunlar karmaşık gelebilir. Fakat o devrin insanları için bunlar hiç de karmaşık değildi ve onların nezdinde her “tanrının” kendi yeri ve önemi vardı.

Kırgızlar bölgede yaşayan diğer Türk boyları gibi geleneksel Türk dini inanışının temsilcisi ve uygulayıcısı durumunda olmuştur. Tanrı konusunda Kırgızları diğer Türk topluluklarından ayırmak mümkün değildir.³⁹⁷

Çoruhlu, Gök Tanrı'nın simge olarak Kırgız çadırında yer aldığını belirtmektedir; Çadırların üst bölümü, yani kubbe biçimli olanlarında uukların (uğuk) çeberle birleştiği

³⁹³ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 118.

³⁹⁴ Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, 62, 99.

³⁹⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 10.

³⁹⁶ Baytur, I, 121.

³⁹⁷ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 138.

bölüm, göğü dolayısıyla Gök Tanrı'yı temsil etmektedir. Çadırın mimaride en önemli etken ve basamak olması da bundan kaynaklanmaktadır.³⁹⁸

Günümüzde de Kırgızlar arasında Tanrı ile ilgili çok sayıda alkış, kargış, öğüt ve atasözü bulunmaktadır. Örneğin, Kırgız birisine dua mahiyetinde “Tenir calgasın” (Tanrı yardım etsin) derken; “Tenir ursun” (Tanrı vursun), “Tenir tepsesin” (Tanrı çiğnesin), “Tenir seni kargasın” (Tanrı sana beddua etsin) diyerek de beddua etmektedir. Bununla birlikte birisi zor durumda kaldığında “Tenirge sıyın” (Tanrıya tapın), “Tenirdi sakta” (Tanrıyı unutma), “Tenirge tetiri iş kılba” (Tanrıya karşı ters iş yapma), “Tenirden başka kuduret cok” (Tanrıdan başka güç yok), “Tenrim bar” (Tanrım var) gibi sözlerle avuturlar. “Ten bölgöndü Tenirim süyöt” (Eşit paylaşanı Tanrı sever), “Tenir bergendi, Tenir alat” (Tanrı vereni, Tanrı alır) gibi atasözleri yaşamını canlı bir şekilde sürdürmekte ve halk arasında kullanılmaktadır.³⁹⁹

Kırgızların Gök Tanrı inancı ile ilgili çok şey yazılabilir. Fakat buradaki en önemli konu Gök Tanrı dini ile Şamanizm'in iç içe olduğu, konunun aydınlatılması için bunların birlikte ele alınması gerektiğidir. Biz de burada Kırgızların ortaçağdaki şamani uygulamaları ve Şamanizm ile ilişkilerini ele almaya çalışacağız.

4.2.4. Kırgızlarda Şamanizm

Kırgız şamanlığı ile ilgili ilk bilgiler IX-XII. yüzyıl Arap ve Fars müelliflerinin eserlerinde; Ebu Dulaf, Gerdizi, el-Marvazi ve “Hudud al-Alam” eserinin yazarında bulunuyor. Yedi yüz yıl sonra, Çohan Valihanov, Kırgız şamanlarının çeşitli görevlerini Kazak şamanlığıyla ilişkilendirerek bildirir. P. P. Semenov Tyan-Şanskiy, Kırgız şamanlarında zilli telin mevcudiyeti hakkında kısa ama değerli bilgiler vermiştir. Kırgız ve Kazak şamanları hakkında ayrıntılı bilgileri ilk defa F. V. Poyarkov'dan öğrenmekteyiz. N. Korjnevskiy'in kısa makalesinde Alay vadisinde yaşayan Kırgız şamanının “Şaman oyunları” hakkında bilgiler mevcuttur.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Y. Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002, 22.

³⁹⁹ Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, 35.

⁴⁰⁰ Kırgız Şamanizm'i ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: (İmel Moldobayev, “Kırgızskiy Şaman (Bakşı) v 20-e godı XX Veka”, *Sredneaziyatskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, Sayı: IV, Moskova 2001, 232-237).

Tan Shu'da Kırgızların Şaman olduğundan bahsederek “Şamanlarını Gan diyorlar” denilmektedir.⁴⁰¹ Barthold bunun şimdilerde de Sibir halkları tarafından şamanlara karşı kullanılan “Kam” olduğunu belirtmiş ve bu da bilim dünyası tarafından kabul görmüştür.⁴⁰²

İslamiyet'ten önce, Türkler arasında Kamların önemli bir yeri olmakla birlikte, hiç kimse Kam olmayı istememiştir. Türkler, Kamlarla birlikte Han'lara da ihtiyatlı yaklaşmışlar, bunların cenazeleri ile ilgili bazı inanışlar yayılmıştır. Onların cesetlerinin uğursuzluk getireceğine inanılmış, halk Kam ve Han'ların cesetlerini kendilerinkinden ayırarak başka yerlere gömmüşlerdir. Bu uygulamaların, Kırgızların İslam'ı kabul ettikleri tarihe kadar var olduğu, onlar Müslüman olduktan sonra kalktığı ileri sürülür.⁴⁰³

El-Mervezi'nin (XII. asır) yazdıklarına bakıldığında, Kırgızların faginun-bahşıları vardır, onlar mahsulün durumunu, yağmuru, kuraklığı ve diğer şeyleri önceden rahatlıkla bilerek söyleyebilirler.⁴⁰⁴ Gerdizi ise, kam veya faginun ve onun ayini ile ilgili şunları bildirir; “Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıcıları ve çeşitli çalgı aletlerini hazır ederler. Bu adama Fagîtûn derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra, ondan, o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlup mu olacak, hülasa neler olabileceksorular. O da hepsini söyler. Pek çok şey de onun dediği gibi olur.”⁴⁰⁵

Çin kaynaklarında, ruhlara kurbanların tarlalarda yapıldığı, bunun için belli bir zamanın olmadığı bildirilir.⁴⁰⁶ Barthold, Ebu Dulef'e atıf yaparak, Kırgızlarda ibadet evlerinin olduğunu ve ibadet ederken belli bir dil kullandıklarını, güneye dönerek ibadetlerini gerçekleştirdiklerini yazar.⁴⁰⁷ Butanaev, büyük şamanların Kırgızlar arasından çıktığını bildirmektedir.⁴⁰⁸

⁴⁰¹ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 446.

⁴⁰² V. V. Barthold, *Sobraniye Soçineniy*, 22.

⁴⁰³ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 283.

⁴⁰⁴ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 111-112.

⁴⁰⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 78.

⁴⁰⁶ Biçurin, *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, I, 446.

⁴⁰⁷ Barthold, *Sobraniye Soçineniy*..., 21-22.

⁴⁰⁸ V. Ya. Butanaev, “Vopros o Samonazvanii Hakasov”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, 66

Gerdizi, Kırgız Şamanizmi ile ilgili olarak, “Kırgızlar arasında bazıları öküze taparlar. Bazıları rüzgara, bazısı kirpiye, bazısı saksığana, bazısı güzel görünüşlü ağaca taparlar.”⁴⁰⁹ demektedir. Bu da Şamanizm’in Müslüman alimleri açısından izahı olsa gerek.

Kırgız Şamanizm’ini daha iyi anlayabilmek için Kırgızlar arasındaki inanışlar üzerinde de durmamız gerekiyor. Aşağıda, Kırgızların eski devirlerden bu yana uyguladıkları bazı inanışlar hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız. Kırgız Şamanizm’inin doğru ve daha iyi anlaşılması, onların inanışlarının doğru anlaşılması ile doğrudan bağlantılıdır.

4.3. KIRGIZLARDA BAZI İNANIŞLAR

Kırgızlarda Ateş: Arap kaynaklarında Kırgızlardaki ateş kültü ile ilgili, “Ateş eşyanın en temizidir. Ona düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlardan temizler”, “ateşe taparlar, ölenlerini yakarlar” deniliyor.⁴¹⁰ Kırgızlarda ateş kültü mevcuttu. Bu, bazen Umay kültü ile birleşirdi.⁴¹¹ Valihanov’un tespitine göre, “Ateş en yüce kutsal varlıktır. Kara Kırgızlar olağanüstü durumlarda ateşe kurban verirler. Bu kurban yağın ateşe atılması şeklindedir.”⁴¹²

Kırgızlarda, evlenme törenlerinde “otga kirüü” yani “ateşe grime” adında bir merasim vardır. Bu tören, düğünden birkaç gün sonra damadın akrabalarının evinde yapılır. Bundan sonra gelin, kayın tarafındakilerden kaçmamaya başlar. Bir de “ateşe yağ dökme” merasimi mevcuttur. “Ateşe yağ dökme”, gelinin güveyi evine geldiği ilk gün yapılır.⁴¹³

Kırgızlarda Su: Poyarkov, Kırgızların ateşe saygı gösterdiklerini, ama ona kıyasla suya daha çok hürmet ettiklerini yazmıştır. Yuan sülalesi kaynaklarında, “Onların (Kırgız topraklarındakiler) her senenin 6. ayının ilk on gününde beyaz at, beyaz öküz ve beyaz koyun kesip, kırmızı saçarak cetlerinin geldiğine inandığı nehir sahibine hürmeten suda yıkanıp vadiye tapan kurban geleneği mevcut”⁴¹⁴ bilgisi verilir.

⁴⁰⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 78.

⁴¹⁰ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 64, 78.

⁴¹¹ T. D. Bayaliyeva, *Doislamskiye Verovaniya i İh Perežitki u Kirgizov*, Frunze: İlim Yay., 1972, 12.

⁴¹² Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah*, I, 370.

⁴¹³ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 149.

⁴¹⁴ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 342.

Türkler için kutsal sayılan sular- On Orkun olarak adlandırılan (on nehir) Uygurlarda Tamir, Selenge, Tola; Moğollarda, Selenge, Onon, Kerulen, İli, Volga, İrtis Irmagı ve Issık Gölü'dür.⁴¹⁵

Kırgızlarda Yada taşı: Yada XX. yüzyıla kadar sığır, at veya domuz karnından, ciğer yahut başka bölgelerden alınan çeşitli şekillerdeki küçük taşların üzerine dualar okumak suretiyle yağmur yağdırmak için uygulanagelen bir büyücülük şeklidir.⁴¹⁶ Kırgızlar yada taşının yağmur yağdırmak dışında insanlara zarar verebileceğine de inanırlardı. Eğer yada taşı kaybolursa, onu ilk gören kimse hastalanır, başına belalar gelir veya ölmüş. Bundan dolayı yada taşını titizlikle gizlerlerdi, taş sahibi kimse, ölmeden evvel kendisi taşı toprağa gömerdi.⁴¹⁷

Kırgızlarda Umay: Umay kültü en eski kültlerden biridir. Hüseyin Namık Orkun, umay kelimesinin kökünün Sanskritce'den aranması gerektiğini yazmıştır.⁴¹⁸ Verbitskiy, Altay-Aladağ Sözlüğü'nde umay kelimesini şu şekilde açıklamaktadır; "Umay enezi, umay ençezi, umay içezi- iyi ruh- bebeklerin koruyucusu; ölüm meleği, ölenin canın alan ruh".⁴¹⁹ Umay, şüphesiz dişi bir yüksek varlıktır. Umay'ın meleklerden veya cinlerden olması ihtimali çok büyüktür.⁴²⁰ Kırgızlarda ateş kültü bazen Umay kültü ile iç içe olur, bazen birleşirdi.⁴²¹

Kırgızlar Gök Tanrı, yer-su ile beraber bolluğun ve çocukların koruyucu ruhu olarak Umay Ana'ya tapmışlardır. Bu mitolojik anlayış, "Anaerkil Dönem"de ortaya çıkmıştır. Bu inanç günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Kırgızlar Umay'ı "Umay Ene" şeklinde anarlar ve onun koruyucu bir melek veya ruh olduğuna inanırlar.⁴²²

Kırgızlarda Dağ Kültü: Hakaslarda mevcut bir efsaneye göre, bütün halklar kardeşlerden türemedir ve bunların cetti olarak efsaneler, Kırgız Pürüs'ü gösterir. Dünyayı tufan bastığında Pürüs eşi ile birlikte sala binerek bir dağın tepesine çıktı. Sonraları bu dağ tepesine "Pürüs taşıl" demeye başlandı ve günümüze kadar bütün

⁴¹⁵ Ekrem Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, c. III, Ankara 2002, 624.

⁴¹⁶ L. Gumilev, *Eski Türkler*, İstanbul 2003, 112-113-114.

⁴¹⁷ Bayaliyeva, *A.g.e.*, 55.

⁴¹⁸ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, 76.

⁴¹⁹ V. Verbitskiy, *Slovar' Altayskago I Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*, Kazan 1884, 402.

⁴²⁰ S. Gömeç, "Umay Meselesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 5, İzmir 1990, 280.

⁴²¹ Bayaliyeva, 12.

⁴²² Dıykanbayeva, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, 87.

Hakas boyları tarafından burası kutsal dağ olarak görülüyor.⁴²³ Radloff, Kırgızlardaki Bugu kabilesi arasında Çu nehrinin kaynağında yer alan Küngraman, Koysu nehrinin kaynağı olan Çulpasa dağı ve Tes nehri üzerindeki Alabaş Ata dağlarının kutsal kabul edildiğini bildirir.⁴²⁴

Kırgızlarda Ay: Kırgızlar Ay'a da tapıyorlardı. Ay yeni doğduğunda ona tapar, yeni doğan ay ile birlikte hayatlarının iyiye gittiğine inanırlardı. Yazın aya taptıkları yerdeki otu eve getirir ve onu yakarlardı. Bu vaka onlardaki eski ateş kültü kalıntılarıdır.⁴²⁵

Kırgızlarda Kut: Bazı Kırgız evlerinde kurşun veya kalaydan yapılmış, kut adını taşıyan ev ocağıyla da ilişkili aile-boy kültü mevcuttu. Kut koyu kırmızı renkte olup çadırın tepesinden ocağa buz gibi soğuk parça şeklinde düşeceğine inanılırdı. Kim onu tutabilse kut ona mutluluk getirirmiş. Onu sadece iyi ve temiz huylu kimseler tutabilecekmiş. Eğer kut insan kılıfında görünürse, onu görenin çok sayıda çocuğu, eğer hayvan şeklinde görünürse çok hayvanı olurmuş. Kutu önce pamukla, daha sonra bez parçasıyla sarar, sonra özel hazırlanmış torbaya koyup sandıkta muhafaza ederlerdi. Genelde aile mensuplarından yaşlı karıkoca bunun koruyucusu olurdu. Karıkoca vefat etmeden önce bu aile kutsal emanetini en iyi şekilde koruyacağına inandığı gelinlerinden birine emanet ederdi. Eğer kadın bu kutsal emanete layık şekilde yaşamazsa, kutun kaybolacağına inanılırdı. Poyarkov, bununla ilgili şunları eklemektedir. "Kut"- putu, mavi ve kırmızı renkte olup küçükbaş hayvanların kırıgını zamanında kullanılırdı. Kutu su ile yıkadıktan sonra hayvanları kutsarlardı (hayvanlara su serperlerdi), lakin şimdilerde bu merasim kullanımdan kalkmıştır ve ondan sadece hatıralar kalmıştır".⁴²⁶

Kırgızlarda Tul: Kırgızlar arasında yaygın olan inanışa göre, ölen erkeğin ruhu bütün yıl onun tasvirinde bulunurdu. Kırgızlar buna tul derlerdi ve tul çadırın erkek kısmında bulunurdu. Andreev, 1928 yılında Kasan İlçesi'nden böyle tul görmüştür. Ev halkı dikey konulan yastığa merhumun gömlek ve sarığını giydirmiş, köşeye koymuş ve

⁴²³ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 346.

⁴²⁴ W. Radloff, *Sibirya'dan*, c. II, İstanbul 1994, 319.

⁴²⁵ A. Baybosunov, *Donauçnie Predstavleniya Kirgizov o Prirode*, Frunze 1990, 46.

⁴²⁶ T. D. Bayaliyeva, *Doislamskiye Verovaniya i İh Perejitki u Kirgizov*, Frunze 1972, 45-46; Kırgızlardaki kut inancı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Zeynep Akdeniz, *Kırgız Destanlarında Kut İnancı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Üniv. İzmir 2010).

perdeyle etrafını kapatmışlardı. Eskiden tul'un insana daha çok benzediği bilgiler ışığında görülmektedir. Örneğin Çatkal bölgesinde yaşayan Kırgızlar XIX. yüzyıl sonlarında tulu ağaçtan yaparlar ve onun başı, elleri ve ayakları belirgindi. Elleri ve ayaklarını tula deri kayışla bağlarlar, ölünün gömleklerini ona giydirir, göç esnasında tulu ölünün atına bindirir, eyere iyice bağlarlardı. Atı tul getirirdi. Tul, evde bir yıl bekletilir, ölünün aş merasimi yapıldıktan sonra tul'un ağaç kısmı parçalanarak ölünün mezarına bırakılır veya tulun matem giysileriyle birlikte yakılırdı.⁴²⁷

Kırgızlarda Pars: Kırgızlarda totem olarak “güçlü” ve “şöhretli” anlamına gelen “pars” kabul edilmiştir.⁴²⁸ Kırgız Kağanlığı'nda başka bir elit yönetim rütbesi “Bars” diye isimlendirilmektedir. Kırgız runik yazıtlarında pars totemiyle ilgili bilgiler veriliyor. Altın Köl Yazıtı'nda: “Ben Bars boyumdan ayrıldım”, “Küçük kardeşleri olan kurt kaçtı, pars ayrılmadı”, “Kudretli benim parsım uzaklaştı, ayrıldı” Begre Yazıtı'nda: “Ben yedi kurt öldürdüm. Pars ve geyikleri öldürdüm.” Çakul Yazıtı'nda: “Ben elçi (?) Çur güçlü Bars.” Beşinci Çakul Yazıtı'nda: “Güçlü Bars.” ibareleri geçmektedir.⁴²⁹

Kırgızlarda Kurt: Uluk Kem Yazıtı'nda: “Çocuk Böri Sangun.”⁴³⁰ ifadesi var. Adigine boyunun bir uruğunun adı “börü”dür. Kuşçu ve Solto boylarında “Aksak börü” urukları mevcuttur. Büyük ihtimalle bu uruk adlarının totemik kökeni vardır. Kırgızlara göre, kurt insanları hastalıklardan, uğursuzluktan, kötü ruhlardan korurdu. Kurtun derisi ve diğer organları (dişi, midesi, tırnakları, diz kemikleri, safrası v.s.) tumar, kötü ruhlardan koruyucu alet, hastalıklar için şifa olarak kullanılırdı.⁴³¹ Hakas Türklerinde günümüze kadar ulaşan Türklerin anası olan Ah Püür (Ak Börü) Efsanesi var. Dahası, Hakas Cumhuriyeti dâhilindeki Askiz bölgesinde Ah Püür dikili taşı mevcut olup, mevsimlik bayramlarda bunların önünde Şaman ayinleri düzenlenmektedir.⁴³²

Kırgızlarda Köpek: Kırgızlar, eğer yedi kişi toplanıp kurban kesmek isteseler ve her hangi bir sebeple yedinci kişi bulunmazsa onun yerine bir köpeği sayabiliyorlardı. Kırgızlar hasta hayvanları iyileştirmek için, köpek tüyünden bir tutam alıp onunla

⁴²⁷ Bayaliyeva, 64-65.

⁴²⁸ Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, 118.

⁴²⁹ Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, 33, 37, 39, 53, 54.

⁴³⁰ Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*, 35.

⁴³¹ B. Amanaliyev, “Doislamskie Verovanie Kirgizov”, *Religiya, Svobodomslye, Ateizm*, Frunze 1967, 19-20.

⁴³² Timur B. Davletov, “Türk Kültüründe Pars”, *Türksoy*, Sayı: 23, Ankara 2007, 31.

“kögön” adıyla bilinen koyun ahırını dolaştıktan sonra suya atarlardı.⁴³³ Kırgızlarda ölü bir Han, kara bir köpeğin kemiklerinden elde edilen tozu yutarak yeniden hayata döner.⁴³⁴

Kırgızlarda Balık: Issık Göl ve Tanrı Dağ (Narın) Kırgızları hayvanlarını hastalıklarından iyileştirmek için karanlık çöktüğünde ahır girişine tütsü koyarlar ve ateş koruna balık veya balık kemiği atarlardı. Yanan balık tütsüsünün özel gücünün olduğuna, onun etkisiyle hayvanların hastalıklardan arınacağına inanılırdı.⁴³⁵

4.3.1 Kırgızlarda Kurban

Doğa ile iç içe yaşayan Kırgızlar doğadan hem korkar, hem de ona saygı gösterirlerdi. Benzer durum ruhlar dünyası için de geçerliydi. Saygı ile korku onlara kurban verme adetini beraberinde getirmiştir. Kırgızlarda çeşitli kurban verme adetleri vardı. Kurban vermenin belirli bir zamanının bulunmadığı yönünde görüşler mevcuttur. Eberhard, Kırgızların Tanrılar arasında yalnız sulara ve ağaçlara kurbanlar verdiklerini bildirmiştir.⁴³⁶

Kırgızlar bütün Türklerde olduğu gibi kurbanı “ıyığ” diyorlardı. Yudahin, Kırgızca kurban vermek anlamında “tayı”, ölünün ruhuna kurban sunmak için de “azır tayı” veya “nazir tayı” sözünü yazmıştır.⁴³⁷ Kırgızlarda kurbanlar kanlı ve kansız olarak ikiye ayrılırdı.

Kırgızlarda “kanlı kurban” olarak at, sığır, koyun, keçi, yak (topoz) ve deve kesilirdi. Türk topluluklarında genellikle erkek hayvanlar kurban olarak tercih edilir ve bunların en makbul olanının da at olduğuna inanılırdı.⁴³⁸ Kırgızlar kurban keserken kurbanın rengine de önem verirlerdi. Valihanov, Kırgızlarda beyaz devenin en iyi kurban olduğunu yazar.⁴³⁹ Kırgızlar alnında beyaz bulunan (sakar) genç kısrağı,

⁴³³ Bayaliyeva, 19, 49.

⁴³⁴ Jean-Paul, Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev.: Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yay., İstanbul 1999, 187.

⁴³⁵ Bayaliyeva, 49.

⁴³⁶ Eberhard, 69.

⁴³⁷ Yudahin, 690.

⁴³⁸ Kafesoğlu, 294.

⁴³⁹ Ç. Valihanov, *Soçinenie*, c. XXIX, SPb. 1904, 17.

Tanrı'nın beğendiği ve ruhların hoşuna giden kurban olarak kabul etmişlerdir.⁴⁴⁰ Kırgızlarda keçi kurban olarak daha az tercih edilirdi.⁴⁴¹

Kansız kurbanı “saçı” denilir. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kırmızı serpme gibi törenler kansız kurbanlardır.⁴⁴² Saçının en bariz örneği “ıduk” dediğimiz ölünün atının salıverilmesi veya kurban edilmesidir. Manas'ın yiğitlerinden biri olan Almambet'in Kalmuklarla mücadelesinde yakın arkadaşı Çubak'a vasiyetinde, “Can dostum, benim kemiklerimi Talas'a götür, yaylaya göm, benim atım ‘sarıalay’ bana kurban kesip bırak” dediği bildirilir. Almambet öldükten sonra ölüsü Talas'a getirilerek gömülmüş, atı da kesilerek, ona öbür dünyada hizmet edebilmesi için Almambet'in mezarı üzerine bırakılmıştır.⁴⁴³ Kırgızlar milli içkileri olan kırmızı (kısarak sütü) toprak, at, ev ve dört bir yöne serpme suretiyle kansız kurban sunusunda bulunurdu.⁴⁴⁴

İslamiyetle beraber bayramlarda kurban kesme geleneği de Kırgızlarda uygulanmaya başlamış ve eski kurban verme geleneklerinin bazı unsurlarını da bu yeni kurban kesme merasimine ister istemez katmıştır.

4.4. KIRGIZLARDA ÖLÜM ve ÖLÜ GÖMME MERASİMİ

Eski Türklerde, ölüm halinde yas törenleri yapılırdı. Kırılarda ölünün bulunduğu çadırın etrafında süratli atlarla dolaşılır, saçlar kesilir, saç-baş dağıtılır, yüz-kulak bıçakla çizilerek kanatılırdı. Ölenlerin atları kesilerek kurban edilirdi. Ayrıca yemek verilirdi. Bu törenlere “yuğ” denilirdi.⁴⁴⁵ Eski Kırgızlar da benzer şekilde ölümlerini uğurlarlardı. Fakat her yörenin, her halkın, her devrin kendine has özellikleri olduğu gibi, ortaçağ Kırgızlarının da ölü gömme merasimin kendine has özellikleri vardı.

Kırgızlar da Göktürkler ve Uygurlar gibi taş mezarlık yazıtları dikmişlerdir. Ancak Kırgızlar farklı grafikler kullanmışlardır.⁴⁴⁶ “Yenisey runik yazıtlarında Kırgızların ölenler için ölmek fiilinden ziyade daha çok “ayrıldım” (adırlıtım) fiilini

⁴⁴⁰ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 191-192.

⁴⁴¹ Arık, 159.

⁴⁴² S. Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), Ankara 2003, 93.

⁴⁴³ *Manas Destanı*, İstanbul 1992, 114, 123.

⁴⁴⁴ Arık, 172.

⁴⁴⁵ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 279.

⁴⁴⁶ Drompp, 402.

kullandıkları görülmektedir. Güneş ve ayı hissetmez oldum, memnun kalmadım ve kaçtım fiilleri de Kırgızlar tarafından ölmek fiili yerine kullanılmıştır. Örneğin, Uyuk Tarlaka, Uyuk Turan, Barlık, Kara Suga, Elegeş, I. Çakul, II. Çakul, III. Çakul, V. Çakul, VI. Çakul, VII. Çakul, Oznaçennoy, Açura, Oya, I. Altın Köl, III. Uybat, Minusinsk Müzesi, Kızıl Çir, II. Kızıl Çir, I. Tuva, II. Tuva yazıtlarında “ayrıldım” (adırıldım) (s. 12, 17, 19, 21, 23, 24, 26, 29, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 41,43, 46, 47, 48, 51, 54, 56, 63, 76, 77, 79, 80, 97, 99), Begre, II. Kızıl Çir, Kecilik Hobu Yazıtı’nda “Güneş ve ayı hissetmez oldum” (s. 29, 80, 82), IV. Çakul Yazıtı’nda “kaçtım” (s. 38), IX. Çakul, X. Çakul, XI. Çakul, I. Altın Köl, II. Altın Köl, III. Uybat, Minusin Müzesi, Abakan yazıtlarında “memnun kalmadım” (bökmâdim) (42, 43, 53, 56, 64, 76, 95, 96), fiilleri kullanılır. Buna karşılık XI. Çakul, Açura, II. Uybat, III. Tuba, Kara Yus, Kemçik Jirgak, Suji, I. Tuva yazıtlarında “ölti” (s. 43, 49, 61, 67, 68, 75, 84, 97) fiilinin kullanıldığını görüyoruz.⁴⁴⁷ Kırgızlarda ağıt kültürü eskiden beri mevcuttu. Yenisey runik yazıtlarını inceleyen Roux, bunların çoğunun ölümler için yakılan ağıt olduğunu ve Kırgızlarda ölüm yaşının ortalama 45 olduğunu bildirir.⁴⁴⁸

Sibirya’nın Türk dilli halkları, ölümü yaşamın sonu değil, onun başka bir çevrede devamı olarak algılamışlardır. Vefat eden kimseyi de yeni çevresine en iyi bir şekilde uğurlamaya gayret etmişlerdir. Öbür dünyada ona lazım olabilecek eşyalar: giyim, tabak-çanak, ölünün kullandığı araç-gereçleri, silahları, yemekler ve hayvan veya hayvanları onunla birlikte defnedilirdi. Birlikte defnedilecek şeyleri hazırlarken vefat edenin cinsiyeti, yaşı, mesleği ve toplumdaki yeri de göz önünde tutulurdu.⁴⁴⁹

Eskiden ölümlerin cesetlerinin yakıldığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. Göktürkler zamanında Çin ve Arap kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Kırgızlar ve Yenisey bölgesinde yaşayan Türklerden bazılarının ölümlerini yaktığı, küllerini çevreden akan ırmaklara attığı belirtilmektedir. Şayet yakın çevrede akarsu yoksa, ölenin küllerinin rüzgarda savrulduğu açıklanmaktadır.⁴⁵⁰ Kırgızların cesetlerini yaktıklarını İbn Fadlan da meşhur seyahatnamesinde belirtmektedir.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 354.

⁴⁴⁸ Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, 87.

⁴⁴⁹ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 354.

⁴⁵⁰ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 281.

⁴⁵¹ R. Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 1995, 121-122.

Eberhard, Kırgızların ölü gömme merasimiyle ilgili Çin kaynaklarında geçen bilgileri şöyle vermektedir; “biri ölünce, yüzlerini karartmazlar, fakat ölünün etrafında 3 defa dolaşır, ağlar ve ölüyü yakarlar. Sonra onun kemiklerini toplar ve bir yıl sonra bu kemikleri gömerler. Ancak o zaman tam olarak ağlarlar.”⁴⁵² Bundan dolayı Kırgızlarda “Saltı çok kişinin körüşönü bolboyt” (Geleneği olmayanın mezarı olmaz) atasözü söylene gelmektedir.

Çin kaynaklarında zikredilen bilgilere ek olarak Bahaeddin Ögel, Kırgızların ölü gömme merasimi hakkında; “Bir sene sonra da kemiklerin üzerinden atlar ve sonra da mezar yapıp gömerlermiş. Bundan sonra büyük bir şenlik ve toy yapılmış”⁴⁵³ demektedir. Ahmet Taşağıl ise, Kırgızlarda biri öldüğünde yüzlerini kesmediklerini, bir yıl sonra gömme işlemi yapıldığında yine ağladıklarını bildirir.⁴⁵⁴ Mustafa Erdem’in aktardığı günümüz Kırgızlarının ölüyü uğurlamadaki ağlama merasimi, eski devirlerdekinden pek fazla şeyin değişmediğini göstermektedir; “Kırgız geleneklerine uygun olarak, ölü evine yüksek sesle ağlayarak gelirler. Erkeklerin aksine kadınlar “koşok” (mani) söylerler, “İrçılar” (ozanlar) ölüyü öven ağıtlar yakarlar. Kadınlar özel çadırın içinde ağlarken, erkekler dışarıda ağlarlar. Ağlayanlar ölünün yüzüne bakarak ağlamaz. Çünkü, göz yaşlarının cenaze üzerine dökülmesi, halk arasında iyi karşılanmadığı gibi, yüzü de öpülmez. Kırgız halk inanışlarına göre, öpülmesi halinde cenazenin yüzü korkunç bir hal alır ve öpenin dişlerinin döküleceğine inanılır.”⁴⁵⁵

Çin yıllıklarında geçen Kırgızların ölü gömme bilgisinden yola çıkarak Roux şu yorumda bulunur; “Sıklıkla görülen üç sayısı da, Kırgızlarda ölü etrafında yapılan daire şeklindeki danslar için genelde uygulanan tek sayıdır. Ancak bu üç dönüşün ölüm anında mı, yoksa cenaze töreni sırasında mı gerçekleştirildiği belirtilmemektedir. Kırgızlarda, biraz değişik bir kültürel bağlamla karşı karşıya bulunmamız olasıdır: Nitekim Çin Yıllıkları’nda, Kırgızların yüzlerini kesmedikleri, fakat cesedin etrafında haykırarak dönmekle yetindikleri belirtilmektedir.”⁴⁵⁶

⁴⁵² Eberhard, 96.

⁴⁵³ B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara 2003, 290.

⁴⁵⁴ Taşağıl, 85.

⁴⁵⁵ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 289-290.

⁴⁵⁶ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 246.

Roux, Makdisi'nin Kırgızlarda mevcut oldukça geniş bir kurgandan söz ettiğini yazmaktadır.⁴⁵⁷ Kırgız kültürü bakımından en önemli mezarlardan biri, Kopen'de bulunmuştur. Bunun bir prens mezarı olduğu sanılmaktadır. İçinden altın eşyalar çıkmıştır. Bu eşyalarda, Göktürk alfabesi (runik) ile yazılmış, Türkçe yazılar bulunmaktadır. Av sahneleri ve şövalyeleri tasvir eden bronz levhalar ve altından yapılmış türlü süs eşyaları bulunmuştur. Bu mezarların Türkçe konuşan Kırgız beylerine ait olduğu tahmin edilmektedir. Buraya kurban olarak sunulan etlerin çoğunluğunun koyun olması dikkati çekmektedir. Ayrıca bunların yanında at, sığır, geyik etleri de görülmektedir. Eskiden daha çok olan at etinin son zamanlara doğru yavaş yavaş azaldığı görülür.⁴⁵⁸

Ergenlik yaşına ulaşmamış çocuklar ise büyük kurganlarda gömülmemiştir. Toplumun tam yetkili üyesi olmayan bu çocuklar, hizmetçiler ve kölelerle birlikte büyük kurganların hemen yanlarındaki küçük taş kurganlarda veya büyük kurganların kenarlarına defnedilmişlerdir. Soylu kimselerin cenaze merasimleri eksiksiz gerçekleştirilirdi. Bunların yanında Kırgızlarda toplu mezar yerlerinin olduğu da görülmüştür. Bunlar kara budun denilen halkın mezarlarıydı. Genelde bu mezarlar bir yerleşim yerine aitti. Kırgız mezarlarının bir diğer özelliği, kurgan yığnında veya mezar yakınlarında bulunan gizli mahzenlerinin olmasıdır. At koşumları, altın ve gümüş eşyalar buralara gömülmüştü. Kırgız vazoları, kalıplı kaplar, koyun, inek ve at kemikleri, gem, üzenği, toka, kemerler, süs eşyaları, değerli kaplar ve ok uçları gizli mahzenlerde bulunan eşyaların bazılarıydı.⁴⁵⁹

Bazı yörelerde mezar üzerine konulan geyik boynuzundan, ölenin meleklerle kolay hesap vermesi istendiği veya onun hayatta iken avcı olduğu anlaşılabilir. Mezarların baş tarafına konulan at kuyrukları için kişilere ve bölgelere göre farklı yorumlar yapılmaktadır. Bazılarına göre at kuyruğu dayanıklılığı dolayısıyla yıllarca kalan bir işarettir. Bazıları ise onun, ölen büyük insana saygı konulduğuna inanmaktadır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 300.

⁴⁵⁸ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 286.

⁴⁵⁹ İsakov, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, 357.

⁴⁶⁰ Erdem, *Kırgız Türkleri, Dini ve Sosyal Hayat*, 293.

Makdisi, Kırgızlarda ölüyle birlikte esirlerinin ve hizmetkârlarının gömüldüğünü görmüştür. Vincent de Beauvais, bazen bir Tatar'ın, kendisiyle birlikte canlı canlı gömülmek onurunu esirlerinden birine daha yaşarken bahşettiğini bildirmektedir.⁴⁶¹

Kırgızlarda cenaze olduğu zamanlarda giyilen kıyafetlerin değişik özellikleri vardır. Ölenin en yakın akrabaları siyah giyerler. Dul kadının eleçeği (şapka) çıkartılır, başı siyah başörtüsü ile örtülür, saçları dağıtılır, bütün takıları çıkartılır.⁴⁶²

⁴⁶¹ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 281.

⁴⁶² Kabılbekova, 135-136.

SONUÇ

Kırgızlar Hun devrinden günümüze kadar adını ve kültürünü muhafaza etmeyi başarmış, en eski Türk halklarından biridir. V. yüzyıldan sonra Minusın havzasını mesken tutan Kırgızlar, ortaçağ boyunca Merkezi Asya'nın çeşitli bölgelerinde diğer konargöçer halklar ile kaynaşarak birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kırgızların bozkıra hakim olma arzuları IX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Batı Sibiryaya ve günümüz Moğolistan topraklarından Türkistan coğrafyasına çeşitli dönemlerde göç eden Kırgız grupları, ortaçağın sonlarına doğru günümüz Kırgızistan topraklarında yerli grupları da içlerinde barındırarak, günümüz Kırgız halkının ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

Ortaçağ Kırgızları geniş ve köklü Türk ailesinin bir parçası olarak, devlet geleneğine sahip, devlet düzeninin bozulmaması için katı kurallar uygulayan, aileye çok önem veren, ataerkil, öz Türkçe konuşan ve runik alfabeyi kullanan, gençlerini eğitim için yurtdışına gönderen, geleneksel On İki Hayvanlı Türk takvimini kullanan ve belki de bu takvimin ortaya çıkmasında önemli rolü olan, konargöçer hayat tarzı benimseyen ve çadırlarda ikamet etmeyi tercih eden, ağırlıklı olarak et ve süt ürünleri ile beslenen, evcil, yabani ve vahşi hayvanların deri ve yünlerinden giyinen, kendilerine has bazı özellikleri olan bir Türk halkı idi.

Meşhur Türk kültürü uzmanı, tarihçi Bahaeddin Ögel'in Kırgız sanatı ile ilgili söyledikleri, ortaçağ Kırgız kültürünü çok güzel şekilde özetlemektedir; "Hülasa olarak diyebiliriz ki, Kırgız sanatı kendisinden önceki ve kendi çağındaki kültürlerden çok şeyler almış olmasına rağmen, kendisine mahsus bir özelliğe sahip ve Göktürk kültürü ile akraba idi."⁴⁶³

Ortaçağ Kırgızlarının temel geçim kaynağı ve meşguliyeti hayvancılık idi. Kırgızlar hem büyükbaş, hem küçükbaş hayvanları besliyor, onlardan azami derecede istifade ediyorlardı. Kırgızların yaşamında atın özel bir yeri vardı. Tarihi kaynaklarda çeşitli isimler ile anılan Kırgız atı dayanıklı, eğitilmiş ve kazanç getiren bir hayvandı.

Hayvancılıkla birlikte avcılık da ortaçağ Kırgızlarının vazgeçilmez işlerinden biri idi. Yenisey Kırgızları av yaparak karınlarını doyurmakla kalmıyor, giyiniyor,

⁴⁶³ Ögel, *İslamiyette Önce Türk Kültür Tarihi*, 216.

eğleniyor, savaşa hazırlanıyor, yaban kuş ve canavarları eğitiyorlardı. Avcılığın ticaret ve vergi açısından da önemli getirisi söz konusuydu.

Yenisey Kırgızları ülkelerinde bulunan değerli av ürünlerini, madenlerden eriterek elde ettikleri meşhur demir eşyalarını, hayvanlarını ve mallarını Asya'nın çeşitli bölgelerinden gelen tüccarlara satmışlardır. Bazen de kendileri at gibi değerli mallarını Çin'e kadar götürüp kendilerine gerekli mallarla değiş-tokuş etmişlerdir. Kırgız ülkesinde Çin maden paralarından Arap mallarına kadar çeşitli eşyaların bulunması, zamanında Kırgızların ticaret ile faal şekilde uğraştıklarını göstermektedir. En önemlisi de ticaret sayesinde, Yenisey Kırgızları dünyadaki gelişme ve yenilikleri takip etmiş, kültürlerini zenginleştirmiştir.

Ortaçağ Kırgızları çiftçilik işlerine de yabancı değildi. Ortaçağın başlarında Minusin havzasında büyük arıkların kazılarak çiftçilik yapıldığına dair arkeolojik bilgiler mevcuttur. Ortaçağın sonlarına doğru Kırgızların daha çok suyu fazla talep etmeyen ekinlere yöneldiklerini görüyoruz. Özetle, hayvancılık kadar olmasa da, Kırgızların bir kısmının ziraatla uğraştıklarını ve yemeklerini çeşitlendirdiklerini söyleyebiliriz.

Kırgızlar eski devirlerden ortaçağın sonlarına kadar Gök Tanrı dinine inanmışlardır. Gök Tanrı dini daha çok üst sınıf için elzemdi. Kam adıyla bilinen Kırgız şamanları ise hem yönetici, hem de şamanizmi halk tabanına kadar yayan kimselerdi. Kırgızların doğaya olan saygı ve korkusu zamanla inanç şekline dönüşmüştür. Bu inanışlar Kırgızların örf-adet, gelenek-göreneklerine de etki etmiştir. Bununla birlikte Kırgızlar eski büyük dinler olan Maniheizm, Budizm ve Semavi dinler olan Hristiyanlık ve İslamiyet'i de biliyorlardı. Fakat bu dinler ortaçağ Yenisey Kırgızları arasında yaygınlaşma fırsatı bulamamıştır. Sadece İslam dini Kırgızlar Türkistan'a göç ettikten sonra onların en önemli dini haline gelmiştir.

Ortaçağ boyunca inişli çıkışlı zamanları başından geçiren Kırgızlar, Manas Destanı ve Cengiz Aytmatov gibi kültür devlerini dünyaya miras olarak bırakmıştır. Bu da ortaçağ Kırgızlarının sosyo-ekonomik yapısının sağlam olduğunun kanıtıdır. Kırgızlarının ortaçağlardaki sosyo-ekonomik yapısı günümüz Kırgız kültürünün de temelini teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA**KİTAP VE TEZLER**

- Abramzon, S. M., *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kul'turnie Svyazi*, Kırgızstan Yay., Frunze 1990.
- Akdeniz, Zeynep, *Kırgız Destanlarında Kut İnancı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.
- Akmataliyev, A., *Kırgızdın Köönörbös Döölöttörü*, Şam Yay., Bişkek 2000.
- Andronovskiy Mir: *Sbornik Statey*, İzdatekstvo Tyumenskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Tomsk 2010.
- Aristov, N. A., *Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Çislennosti*. *Jivaya Starina*, Sayı: IV, SPb. 1897.
- Asanov, A., *Kırgız Tarihi Ensiklopediyası*, Mamlekettik Til Cana Ensiklopediya Borboru Yay., Bişkek 2003.
- Barthold, V. V., *Kırgız Cana Kırgızstandın Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*, Soros Vakfi Yay., Bişkek 1997.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK Yay., Ankara 2006.
- Barthold, V. V., *Soçineniya*, c. II, 1. Kitap, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova 1963.
- Barthold, V. V., *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2006.
- Baskakov, N. A., *Vvedenie v İzuçenie Tyurkskih Yazıkov*, Vıssıaya Şkola Yay., Moskova 1962.
- Bayaliyeva, T. D., *Doislamskiye Verovaniya i İh Perejitki u Kırgızov*, İlim Yay., Frunze 1972.
- Baybosunov, A., *Donauçnie Predstavleniya Kırgızov o Prirode*, Mektep Yay., Frunze 1990.
- Baytur, Anvar, *Kırgız Tarihi Lektseyaları*, Uçkun Yay., Bişkek 1992.

- Belek, Kayrat, *Kırgızlarda At ve At Kültürü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2008.
- Biçurin, N. Ya., *Opisaniye Jungarii i Vostoçnogo Turkestana v Drevnom i Ninesnom Sostayanii*, Karl Kray Basımevi, SPb.: 1829.
- Biçurin, N. Ya., *Sobranie Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, c. I, İzdatelstvo AN SSSR, Moskva-Leningrad 1950.
- Borovkova, L. A., *Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Naşey Eri (İstoriko-Geografişeskiy Obzor Po Drevnekitayskim İstoçnikam)*, Nauka Yay., Moskva 1989.
- Buharalı, Eşref, *İslam Kaynaklarına Göre M.S. IX-XI. Yüzyıllardaki Orta Asya Türk Kavimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985.
- Butanaev, V. Ya., *Hooray As-Tamahtarı*, Hakasiya Yay., Agban-Tura 1994.
- Butanaev, V. Ya., Yu. S. HUDYAKOV, *İstoriya Eniseyskih Kırgızov*, Hakas Devlet Üniversitesi Yay., Abakan 2000.
- Butanayev, V. Ya., V., İ. Butanaeva, *Yenisey Kırgızları (Folklor ve Tarih)*, Çev. Yaşar Gümüş, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- Cumagulov, A., *Semya i Brak u Kırgızov Çuyskoy Dolini*, AN Kirg SSR Yay., Frunze 1960.
- Çorotegin, Tınçtıkbek, *Mahmud Kaşgari (Barsgani) cana Anın "Divanı Lugatı Türk" Söz Cıynagı (1072-1077)*, Kırgızstan Basmakanası, Bişkek 1997.
- Çoruhlu, Y., *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
- D'ohsson, A. C., *Moğol Tarihi*, Çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yay., İstanbul 2008.
- Diykanbayeva, Mayramgül, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültününün Yaşayan Kültüre Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Divitçioğlu, S., *Kök Türkler*, Ada Yay., İstanbul 1987.

- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1996.
- Eftyhova, L. A., *Arheologičeskie Pamyatniki Eniseyskih Kırgızov (Hakasov)*, HakNİİYaLİ Yay., Abakan 1948.
- Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri. Dini ve Sosyal Hayat*, TDV Yay., Ankara 2005.
- Ergeşov, Ermamat, *Kırgız Türklerinin Kültüründe Müzikterapi Uygulamaları ve Maneviyat İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi. İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1985.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981.
- Gençer, Can, *Nikita Yakovleviç Biçurin'in Hayatı, Eserleri ve Eserlerinde Kırgızlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2006.
- Gömeç, Saadettin, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2011.
- Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2006.
- Graç, A. D., D. G. Savinov, G. V. Dlujnevskaia, *Eniseyskie Kırgızı v Tsentre Tuvi (Eyliġ-Hem III Kak İstoçnik Po Srednevekovoy İstorii Tuvi)*, Fundamento-Press Yay., Moskova 1998.
- Gumilev, L. G., *Drevniye Tyurki*, Nauka Yay., Moskova 1967.
- Gumilev, L. G., *Eski Türkler*, 2. Baskı, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2003.
- Hasan, M., O. Şarşenaliyev, A. Gaziyev, *Talasskaya Bitva*, Şam Yay., Bişkek 2005.
- Hudyakov, Yu. S., *Kırgızı Na Prostorah Azii*, Soros Vakfı Yay., Bişkek 1995.
- Hudyakov, Yu. S., *Kırgızı Na Tabate*, Nauka Yay., Novosibirsk 1982.
- Hudyakov, Yu. S., *Kırgızı v Vostoçnom Turkestane*, Kırgızistan Yay., Bişkek 1996

- Isakov, Abdrasul, *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yy)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- İstoriya Hakasii*, HakNİİYaLİ Yay., Abakan 1993.
- İstoriya Kirgizskoy SSR*, c. I, Kırgızstan Yay., Frunze 1984.
- İstoriya Tuvi*, c. I, Nauka Yay., Novosibirsk 2001.
- Jusubaliev, Ali, *Kırgızların İslamiyeti Kabulü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Jusupov, K., *Kırgızdar*, Kırgızstan Yay., Bişkek 1991.
- Jusupov, K., *Kırgızdar*, C. I-IV, Soros Vakfı Yay., Bişkek 1993-1997.
- Kabilbekova, Tamara, *XVI.-XVII. Yüzyıllardaki Kırgızistan'ın Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- Karataev, Oljobay, S. Eraliyev, *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Biyiktik Yay., Bişkek 2005.
- Karayev, Ömürkul, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Karayev, Ömürkul, *Vostoçnie Avtorı o Kırgızah*, Kırgızstan Yay., Bişkek 1994.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugat-it Türk Tercümesi*, IV cilt, Çev. B. Atalay, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1991-1992.
- Kıçanov, E. İ., *Koçevie Gosudarstva Ot Gunnov Do Mañçurov*, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova 1997.
- Kırgız Sovet Entsiklopediyası*, c. II, Kırgız Sovet Entsiklopediyası Borboru Yay., Frunze 1977.
- Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Tarihiy Bulaktarı*, 2 cilt, KTMÜ Yay., Bişkek 2002-2003.
- Kizlasov, L. R., *İstoriya Tuvi v Sredniye Veka*, MGU Yay., Moskova 1969.
- Kiselev, S. V., *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, Moskova 1951.

- Klyaştorniy, S. G., T. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.
- Koca, S., *Türk Kültürünün Temelleri II*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2000.
- Kormuşin, İ. V., *Tyurkskie Eniseyskie Epitafii: Grammatika, Tekstologiya*, Nauka Yay., Moskova 2008.
- Koz'min, N. N., *Hakası. İstoriko-Etnografiçeskiy i Hozyaystvenniy Oçerk Minusinskogo Kraya*, İrkutsk 1925.
- Kyuner, N. V., *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova-Leningrad 1961.
- Mal'çik, A. Yu., *İstoriya Kırgızskogo Narodnogo Prikladnogo İskusstva: Evolyutsiya Kırgızskogo Ornamenta s Drevneyşih Vremen Do XX Veka*, İşenaalı Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi Yay., Bişkek 2005.
- Malov, S. E., *Eniseyskaya Pismennost' Tyurkov*, SSCB Bilimler Akademisi Yay., Moskova-Leningrad 1952.
- Malov, S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, SSCB Bilimler Akademisi Yay., Moskova-Leningrad 1951.
- Malyavkin, A. G., *Materialı Po İstorii Uygurov v IX-XII Vekah*, Nauka Yay., Novosibirsk 1974.
- Manas Destanı*, Yay. Haz. A. İnan, MEB Yay., İstanbul 1992.
- Matbabaev, Bokicon, *Lokalnie Variantı Çustkoy Kulturi Ferganı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Leningrad 1985.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 2010.
- Mokeyev, Anvar, *Kırgızı Na Altae i Na Tyan'-Şane*, KTMÜ Yay., Bişkek 2010.
- Onat, Ayşe, Sema, ORSOY, Konuralp, ERCİLASUN, *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B. Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, TTK Yay., Ankara 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, c.I, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I-VI, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979, 1991, 2000.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2003.
- Ploskih, V. M., *Bizdin Kırgızstan*, İlim Yay., Bişkek 2004.
- Ploskih, V. M., *İstoriya Kırgızov i Kırgıstana*, İlim Yay., Bişkek 2000.
- Polat, K., *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, TDV Yay., Ankara 2005.
- Pozdneev, D. M., *İstoriçeskiy Oçerk Uygurov (Po Kitayskim İstoçnikam)*, Tipografiya İmparatorskoy Akademii Nauk, SPb. 1899.
- Radloff, W., *Sibirya'dan*, Çev. Ahmet Temir, MEB Yay., İstanbul 1976, 1994.
- Radloff, W., *Die altturkischen Inschriften in der Mongolei. I und II Lief.* SPb. 1894.
- Radloff, W., *Sibirskie Drevnosti*, SPb. 1896.
- Raşid-Ad-Din, *Sbornik Letopisey*, 1. cilt, Çev. L. A. Hetagurova, SSCB Bilimler Akademisi Yay., Moskova-Leningrad 1952.
- Roux, Jean Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- Saray, Mehmet, *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*, TİKA Yay., Ankara 2004.
- Soltonoev, B., *Kızıl Kırgız Tarihi*, 2 cilt, Kırgızstan Yay., Bişkek 1993.
- Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Bedir Yay., İstanbul 1995.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Taşagil, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004.

- Tinay Uulu, Esencan, *Cooker Kırgız Elinin Saltının, Ürp-Adatının Kelip Çıgışı Cönüindö Bayan*, Bişkek 2000.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, c. I, Enderun, İstanbul 1981.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Çengiz Han (1155-1227)*, Kömen Teksir Bürosu, İstanbul 1970.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun, İstanbul 1981.
- Togan, İsenbike, G. Kara, C. Baykal, *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, TTK Yay., Ankara 2006.
- Turan, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1941.
- Urstanbekov, B. U., T. K. Çoroev, *Kırgız Tarihi*, Kırgızpoligraf Yay., Frunze 1990.
- Valihanov, Çokan, *Sobranie Soçineniy*, 5 cilt, Kazak Sovyet Ansiklopedisi Yay., Alma-Ata 1985.
- Valihanov, Çokan, *Soçinenie*, c. XXIX, SPb. 1904
- Vasilyeva, N. İ., *Velikiya Skifiya*, Metagalaktika Yayınları, Moskva 2000.
- Verbitskiy, V., *Slovar' Altayskago I Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*, V. M. Klyuçinkov Basımevi, Kazan 1884.
- Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- Yildiz, Naciye, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, TDK Yay., Ankara 1995.
- Yudahin, K., *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Şam Yay., Bişkek 1999.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Yay. Haz. R. R. Arat, MEB Basımevi, Ankara 1947.

MAKALELER

- Abazov, Rafis, "Osh City", *Historical Dictionary of Kyrgyzstan*, Oxford: The Scarecrow Press, 2004, 202-204.
- Abazov, Rafis, "Tokmak", *Historical Dictionary of Kyrgyzstan*, Oxford: The Scarecrow Press, 2004, 235-236.
- Abramzon, S. M., "Kırgızı", *Narodı Sredney Azii i Kazahstana*, c. II, Moskova 1963, 154-320.
- Akmatov, Bolot, "El İşlemelerinde Saklı Anlamlar", *Dostluk Köprüsü Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 2014, 59-60.
- Akmatov, Bolot, "Kırgız Baş Giysilerinin Sırrı", *Dostluk Köprüsü Dergisi*, Sayı: 6, İstanbul 2014, 52-57.
- Alıkulova, G. K., "Ene-Saydağı Kırgız Mamleketi (VI-VII kk.)", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardığı Mamleketüülüğünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 86-88.
- Alımkulov, B. B., "Obşestvennaya Struktura I Pravo Kırgızskogo Naroda XI-XVIII Vekov", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardığı Mamleketüülüğünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 88-96.
- Amanaliyev, B., "Doislamskie Verovanie Kırgizov", *Religiya, Svobodomsilie, Ateizm*, Frunze 1967, s. 19-20.
- Arat, R. R., "Kırgızistan", *İA.*, c. VI, Eskişehir: MEB Yay., 1997, 735-741.
- Arik, Durmuş, "Kırgızlarda Kurban Fenomeni", *AÜİFD*, XLVI(I), Ankara 2005, 157-175.
- Arıkan, Metin, İsmail Turan Kallımcı, "Kutsal Kırgız Kalpağı", *Turkish Studies*, Vol 3/2, Spring 2008, 33-42.
- Ayan, Ekrem, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, c. III, Ankara 2002, 622-629.

- Aydin, Erhan, “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, *Turkish Studies*, Volum 7/2, Ankara 2012, 161-168.
- Bilecik, F., “Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Yay. Haz. E. Gürsoy-Naskalı, Ankara 1995, 234- 240.
- Boobek Uulu, B., “Kırgız Kagandığının Doorundagı Cılkıcılık Cana Cılkının Ordu (IX-X kk)”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 260-262.
- Butanaev, V. Ya., “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, c. II, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, 405-411.
- Butanaev, V. Ya., “Vopros o Samonazvanii Hakasov”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, No. 2, Moskova 1992, 63-64.
- Butanaev, V. Ya., “Zametki o Dvuh Hakasskih Etnonimah”, *Uçenie Zapiski Hakasskogo İnstituta Yazıka, Literaturı, İstorii*, Sayı: XVI, Abakan 1970, 178-183.
- Cusubaliev, A. R., “Bayırkı Mezgilden Kokon Handığına Çeyinki Mezgildegi Salttık Kırgız Koomunun Sotsialdık Tüzülüşü”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 109-115.
- Davletov, Timur, “Türk Kültüründe Pars”, *Türksoy*, Sayı: 23, Ankara 2007, 30-33.
- Dıykanbaeva, Mayramgül, “Kırgız Türklerinde Ölüm”, *Milli Folklor*, Yıl: 21, Say: 82, Ankara 2009, 89-97.
- Drompp, R. Michael, “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 397-404.
- Gömeç, Saadettin, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), Ankara 2003, 79-104.
- Gömeç, Saadettin, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 5, İzmir 1990, 277-281.

- Graç, A. D., “Drevnekırgızskie Kurganı u Severnoy Granitsı Kotlovını Bol’shih Ozer i Nahodki Tibetskih Nadpisey Na Bereste”, *Stranı i Narodı Vostoka*, c. XXII, Moskova 1980, 103-123.
- Günay, Ünver, “Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler”, *Erciyes Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Kayseri 2006, 236-272.
- Hitchins, Keith, “Kaşgar”, *İA.*, c. 25, İstanbul 2002, 7-9.
- Hudyakov, Yu. S., “Pogrebeniya Po Obryadu Trupopolojeniya VI-XIV Vekah v Minusinskoy Kotlovine”, *İstoriçeskaya Etnografiya: Traditsii i Sovremennost’*. *Problemi Arheologii i Etnografii*, Sayı: 2, Leningrad 1983, 141-148.
- İdirisov, A., “Kırgız, Hakas Elderinin Ortosundagı Etno-Madaniy Baylanıştar”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 284-284.
- İsakov, Abdrasul, “Kırgızlarda ve Moğollarda On İki Hayvanlı Takvim (V.- XV. Yüzyıllar Arası)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, Sayı: 6, Temmuz, Edirne 2013, 161-172.
- İsakov, Abdrasul, “Yenisey Kırgızları ile Cengiz Oğullarının Siyasi Münasebetleri (XIII. Yüzyıl)”, *Sibirya Araştırmaları*, 1.3 Konya 2013, 45-61.
- İsakov, Baktıbek, “Kırgız Konar Göçerlerinde Kasaplık Geleneği: At Kesme Adeti”, *Kültürümüzde Kasaplık. Acta Turcica. Çevirimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl. III, Sayı: 2, Temmuz 2011, 24-31.
- Kafali, Mustafa, “Çağatay Hanlığı”, *Türkler*, c. VIII, Ankara 2002, 345-354.
- Kalkan, Mustafa, “Kırgız Boylarının Yenisey’den Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları”, *Erdem*, c. 14, Sayı: 42, Ankara 2005, 77-99.
- Kıçanov, E. İ., “Apparat Upravleniya Yeniseyskih Kırgızov (Po Kitayskim Svedeniyam)”, *İstoçniki Po Srednevekovoy İstorii Kırgızstana i Sopredelnih Oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1991, 54- 66.
- Kıçanov, E. İ., “Svedeniya v “Yuan-Şi” o Pereseleniyah Kırgızov v XIII Veka”, *İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR*, V(1), Frunze 1965, 59-65.

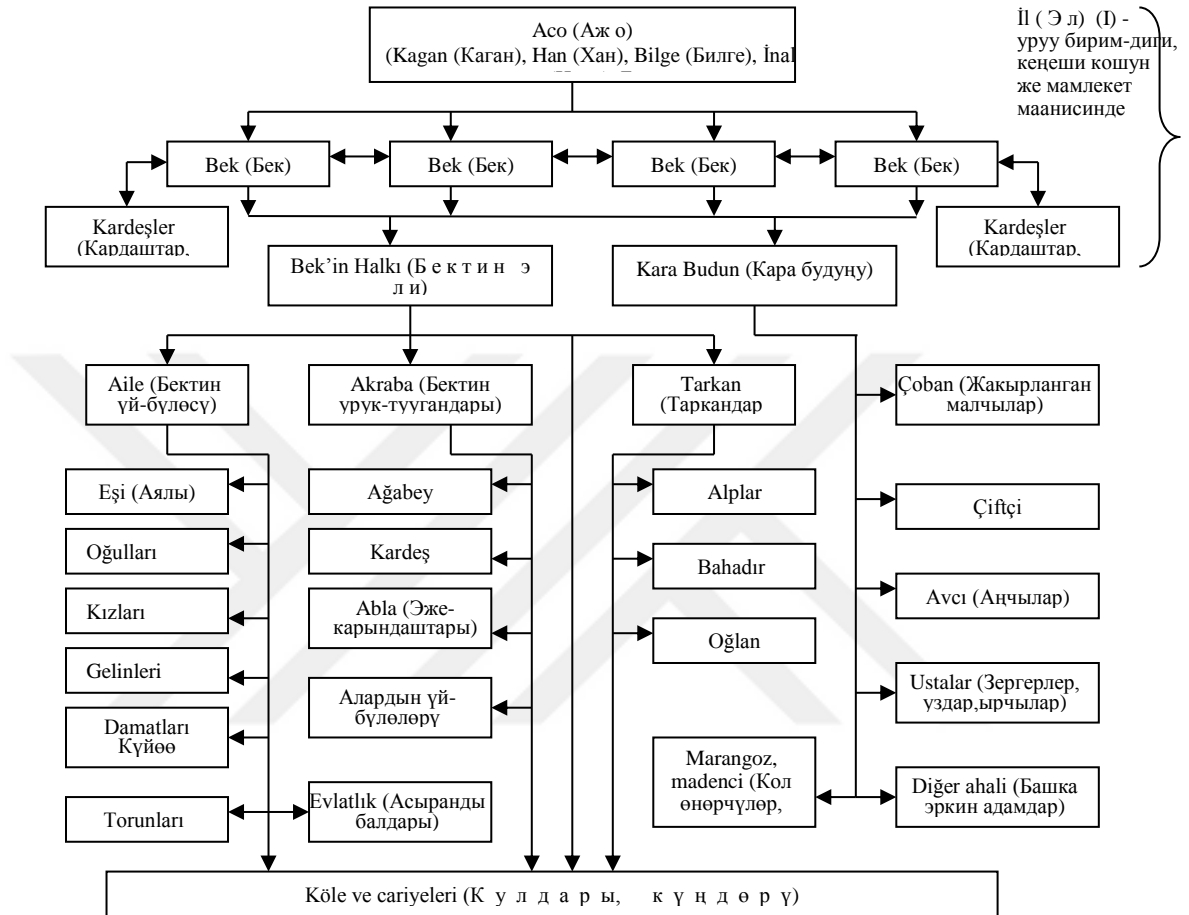
- Kıçanov, E., “Veliçiyeye i Padeniye Kirgizskogo Kaganata”, *Slova Kirgizstana*, 4 Kasım, Bişkek 2003, 11.
- Kıldıroğlu, Mehmet, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, Erzurum 2006, 133-166.
- Kırbaşev, Keneş. “Nevruz ve Yılname”, *Türk Dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni, (18-20 Mart, Elazığ)*. Ankara 2000, 215-220.
- Kiselev, S. V., “İz İstorii Torgovli Eniseyskih Kırgız”, *KSİİMK*, Sayı: XVI, Moskova-Leningrad 1947, 94-96.
- Kiselev, S. V., “Pismennost’ Eniseyskih Kırgızov”, *KSİİMK*, Sayı: XXV, Moskova-Leningrad 1949, 33-41.
- Kızlasov, İ. L., “Askizskaya Kul’tura (Srednevekoviyeye Hakası X-XIX Vekah)”, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekov’ya*, Moskova 1981, 200-207.
- Kızlasov, L. R., “Kak Nam Sebya Nazıvat?”, *Sovetskaya Hakasya*, 6 Avustos, Abakan 1991.
- Klyaştorıny, S. G., “İstoriko-Kul’turnoe Znaçenie Sudjinskoy Nadpisi”, *Problemi Vostokovedeniya*, No. 5, Moskova 1959, 162-169.
- Klyaştorıny, S. G., “Steli Zolotogo Oзера (K Datirovke Eniseyskih Runičeskih Pamyatnikov)”, *Turcologica (K Semidesyatiletıyu Akademika A. N. Kononova)*, Leningrad 1976, 258-267.
- Kocobekov, Murat, “Kırgızların Menşei İle İlgili Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayısı-I, c. XXIX*, Temmuz, Ankara 2009, 173-196.
- Konukçu, Enver, “Balasagun”, *İA*, c. V, İstanbul 1992, 4.
- Mamıtova, A. B., “İstoričeskoe Razvitie Traditsionnogo Jilişa Kırgızov”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 311-316.

- Moldobayev, İmel, “Kırgızskiy Şaman (Bakşı) v 20-e godı XX Veka”, *Sredneaziyatskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, Sayı: IV, Moskova 2001, 232-237.
- Osmonov, O. C., “Eski Kırgızlar”, Çev. Vefa Kurban, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, Sayı: 3, İzmir 2013, 147-166.
- Ribakov, N. İ., “Dopolnitel’ne Svedeniya Ob Eniseyskih Kereitah”, *Drevnosti Sibiri i Tsentral’noy Azii*, No. 3 (15), Gorno-Altaysk 2010, 117-129.
- Savinov, D. G., “Vladieniye Tsigu Drevnetyurkskih Genealogiçeskih Predaniy i Taştıkskaya Kul’tura”, *İstoriko-Kul’turniye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri*, Abakan 1988, 64-74.
- Şermatova, A. K., “Kırgızdardın Boz Üygö Baylanışkan Ayrım İrim-Cırımdarı”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 344-347.
- Sertkaya, O. F., “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, 25-31.
- Suprunenko, G. P., “Nekotorie İstoçniki Po Drevney İstorii Kırgızov”, *İstoriya i Kultura Kitaya*, Moskva 1974, 236-248.
- Tavkul, Ufuk. “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), Ankara 2007, 25-45.
- Teplouhov, S. A., “Opit Klassifikatsii Drevnih Metallıçeskih Kul’tur Minusinskogo Kraya”, *Materialı Po Etnografii*, 4(2), Leningrad 1929, 41-62.
- Toktakunova, E. C. “12- Letniy Jivotniy Tsikl v Kul’ture Kırgızskogo Naroda”, *Kırgızstan Tarihının Maseleleri*, No. 1, Bişkek 2008, 1-16.
- Useev, N., «Enisey Kırgız Kaganatında Biylik Cana Mamleket Atributtarı: Enisey Cazma Esteliklerinin Negizinde», *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 177-181.
- Uşnitskiy, V. V., “Drevnehakasskoe Gosudarstvo”, *Nauçnoe Obozrenie Sayano Altaya*, No. 1(3), Abakan 2012, 51-55.

- Usubaliyeva, A. S., “Nikenin Salttuu Formaları Cana Anın Koomdogu Eelegen Ordu”, *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagı Mamlekettüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, 335-338.
- Vasilyev, D. D., “Güney Sibirya’daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler”, Yay. Haz. Ü. Çelik Şavk, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı*, Ankara 2011, 901-910.
- Vasyutin, S. A., “Vlastnie Sistemi Rannesrednevekovih Koçevnikov Evrazii v Svete Teorii Mnogolineynosti”, *Mongol’skaya İmperiya i Koçevoy Mir*, 3. Kitap, Ulan Ude 2008, 93-143.
- Yahontov, S. E., “Drevneyşiye Upominaniya Nazvaniya “Kırgız”, *Sovetskaya Etnografiya*, No. 2, Moskova-Leningrad 1970, 110-120.

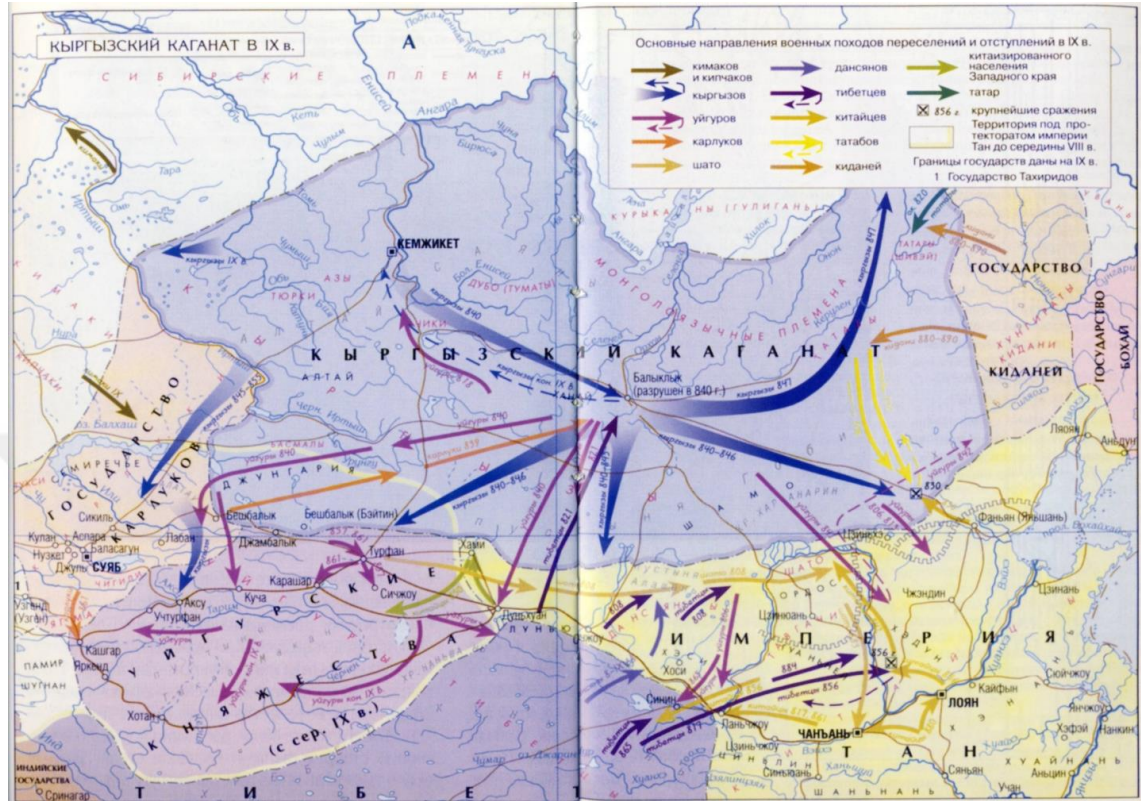
EKLER

EK 1. Eski Kırgız Toplumunun Sosyal Sınıflandırılması

Kaynak: A. R. Cusubaliev, "Bayırkı Mezgilden Kokon Handığına Çeyinki Mezgildegi Saltık Kırgız Koomunun Sotsialdık Tüzülüşü", *Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagi Mamleketüülügünün Cana Madaniyatının Alkagında II. El Aralık İlimiy Sempozyumu*, 15-17 Noyabr, Bişkek 2014, s. 115.

ЕК 2. IX. Yüzyıl Kırgız Kağanlığı

Каянак: S. G. Klyashorniy, D. G. Savinov, Stepnyye İmperii Drevney Evrazii, SPb. 2005, s. 144-145.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Selçuk Çevik
Doğum Yeri ve Tarihi	Elazığ / 10.07.1979
Eğitim Durumu	
Lisans öğrenimi	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	Rusça, Kırgızca, Kazakça
Bilimsel Faaliyetler	
İş Deneyimi	
Stajlar	M.E.B. Bişkek Türk Lisesi Öğretmenlik Stajı
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	selcuk.cevik@mail.ru
Tarih	07.09.2015